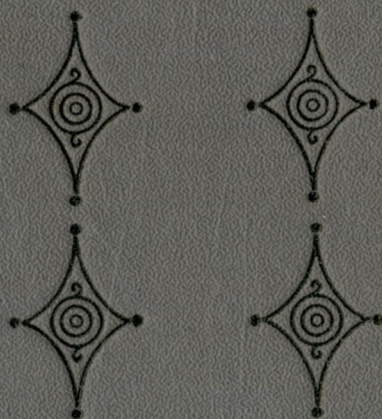

А. Чайковський

ВІДДЯЧИВ СЯ.

В. 3806 10

Андрій Чайковський

ВІДДЯЧИВ СЯ.

ОПОВІДАНО З КОЗАЦЬКОЇ ДАВНИНИ

для української мелодії.

ЛЬВІВ, 1913

///
НАКЛАДОМ АВТОРА.

21.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 36 680

Присвячу

Учителеви грядучого покоління

Іванови Франкови

на ювілейний рік.

I.

Густий непроглядний туман заляв широкий безкраю степ лівобережної України. Дивиш ся, на пять кроків не доглянеш що перед тобою. Куди не глянеш і докруги і над головою сіро. В повітрі стоять дрібно-носенькі порошинки пари. Вона зливаєть ся в грубі каплі й осідає на траві чистою росою. Червоний степовий цвіт клонить ся під вагою роси. В степі тихотихесенько. І птиця і звір степовий кудись подів ся, причахнув та заснув, дня божого, сонця ясного дожидає та лиманового вітру сподіваєть ся. Він туман розжене, усе заясніє закрасуєть ся і степ оживе. Озовеьть ся степова птиця, божий жайворонок підлетить під небо заспівати Богови небесному свою пісоньку, прокинеьть ся звір, зареве могутнім голосом бородатий тур, засвище сусол, зірвеьть ся налякане вовком стадо степових кіз, налетить табун диких степових коней хвилюючи високою тирсою, заживе увесь степовий світ своїм житєм. Та сонце ще не зараз піднімеьть ся, вітер не зараз повіє. Ще йно свитає. —

Степом їде козак-запорожець. І вся його одежа і кінь вороний аж мокрі від роси. Козак вкрив ся вовняним кобеняком, покурює люльку і їде поволи, нога за ногою.

Він ще не старий. Найбільше буде йому трицять літ з роду. Ще його літа не згорбили, не пригнули, держить ся на кони прямо і голову держить високо. На нім червоний мов маків цвіт жупан підперезаний широким шовковим поясом. При боці висить шабля-товаришка, за поясом два пістолі. На плечах довга рушниця, яку скрив в оден рукав кобеняка, мов мати малу дитину стереже, щоб не змокла.

— Ізнеміг ся вірний товаришу — заговорив козак глядячи вороного по шиї. Кінь сопів важко і постогнував, наче людина знеможена напругою роботою...

— Ще трохи, товаришу — потішав козак коня. — Вітер повіє, туман розійдеться ся, сонце засвітить і не пропадемо, дібе́мо ся до шляху...

— Ух! погано — говорив козак до себе. — З шляху збив ся (матері його ковінька) геть збив ся наче п'яний. От і тверезому таке трапило ся, нечистий геть попутав та на манівці повів. Хрест святий, оружје на діявола! От нечистий, пропадай, счезай! Як живу, таке не трапилось. Знаю степ наче свою кишеню, та нечиста сила туман навела... Донці, щирі товариші, угостили як слід, я трохи і випив, та все не те, щоб впив ся. Хибаж я не тямив, чого приїхав, за чим мене послали? Ну, ну, прочитає мені кошовий добрий отче-наш. Приказано було вертати не гаючись, діло пильне, а воно он що. Нечистий посміяв ся, поглумив ся. А панотець усе у церкві балака, що хрещеному чоловікови, доброму козакови, який у страсті божім живе й ворога бє, нічого чортяки бояти ся... А хибаж я не по закону божому живу? Свята святкую, посту додержую, молитви читаю, ворога бю... а воно чортяка таки показав на мені свою силу... Та колиб сам не зміркував, тоб і не повірив... Перебіг мені дорогу цап. Ну щож таке? цап, тай годі! А воно не цап, а настоящий чортяка у цапа перекинув ся, тумана навів та з шляху збив... Ні зірки не видно на божому небі, ну їдь, куди знаєш навперед себе... Погано! Він і тепер мене за ніс водить... Ху, ти поганий счезай та відчепи ся!

Знаменіє хрестнеє за будеть на мені!

Козак ізняв шапку, перехрестив ся тричі і став у голос відмовляти молитви...

А поки що, від сходу сонця стало що раз більше прояснюватись. А далі кризь туман стало показуватись буро-жовте сяєво. Відтак показалась куля велика. На степу стало оживати. Прокинулась птиця, з під ніг коневих зірвав ся заяць і поскакав у високій траві. Запорожець молив ся завзято хочачи прибити в собі не-

миле вражине, яке викликав заяць. Вжеж оно непевний знак, який нічого доброго не ворожить.

Та згодом стала колихатись трава. Зразу легесенько, відтак сильнійше подував вітер від Дніпрового лиману. Від того заколихав ся, замішав ся туман. Мрака збивала ся в густу хмару. Одна прилягала до степу, друга підносила ся в гору, густійшала, то розривалась на шматки, поки вітерець не узяв її на свої крила і не поніс далеко на північ.

Горою показувалось місцями поміж хмарами сине небо. Сонце виглядало щораз виразнійше, аж поки не засяло усею силою. На траві блищала роса мов діаманти. Сонце стало нагрівати. З козачої одежі йшла густа пара. Вороний запорскав весело і став находу скубати траву та цвіт степовий, куди попало.

У запорожця повеселійшало на душі. Він перехрестив ся до сонця і зотягнув пісню. Його голос залунав по широкому степу, перебігав по росистій траві.

— Воно усе гарно — говорив козак — колиб лише знати, у якій світ завела мене нечиста сила. Годило сяб відпочати і поспідати. І коневі спочити треба, щож вдіеш? Кошовий сердитий буде, вилає, коби не що гіршого, та годі! Чого доброго, а може як раз не туди попав, як треба і треба буде завертати... Погано!

Запорожець підніс ся в стременах і став розглядати степ кругом, шукаючи пригожого місця на відпочинок. Добре булоб натрапити на який потічок, щоб води напити ся та коня напоїти.

Аж ось здалека побачив високу могилу. Її вершка держалась ще хмара густого туману. Запорожець зрадів і завернув туди коня.

При могилі усе безпечнійше чим у степу. Станеш на могилі, то й ворога з далеку побачиш і швидче до оборони пригодиш ся. Нічого тебе несподівано не заскочить. Колиб лише води найти, бо спрага таки мучить. Запорожець став збирати долонею свіжу росу. Обмив лице та прикладав до спрагнених губ. Ставши під могилою він зліз з коня, погладив його, поцілував мов дитину в голову, розсідлав та пустив пасти. Кінь потряс цілим своїм тілом і давай качати ся по траві, перекидаючись через хребет з одного боку на другий.

Запорожець підвів руки в гору витягаючи кости на узявсь варити сніданя. Назбрив слухого бадилля, викресав огню та завісив на кілках невеличкий казанок.

— Або це не чортова омана? — говорив козак сплунувши з досади. — Що-ж я варитиму, як води нема?

Він вивернув з досади казанок ногою, аж геть в траву покотив ся, поклав ся біля огню і закурич люльку. Кінь став пасти ся шукаючи поживи низько при землі поміж високою травою, де ще трава не обісхла від роси. Запорожець став морити сон. Козак кивнув кілька разів головою, очи аж злипали ся. Далі випала з рота люлька, він обернув ся горілиць і захропів з усеї сили...

Аж відразу кінь став голосно фортати... Запорожець вмить прокинув ся і зовсім очуняв. Поглянув за конем. Він підвів високо голову, стриг вухами і наїжив гриву. Запорожець хопив рушницю і вибіг на могилу. Зараз побачив, як з одного боку хвилювала трава. Запорожець придивляв ся пильно і побачив татарську високу шапку. Татарин гнав на кони в той бік, де стояла могила. Запорожець присів і підвів рушницю до стрілу, та зараз її понизив. Татарин держав щось більше перед собою на сідлі.

— Бранця везе клатий, християнську душу. Тобто був я накоїв лиха. Та пожди, голубе, піймаємо і так. Він миттю зсунув ся з могили і відопняв від сідла аркан. Узяв його у руки і зладив петлю. Тимчасом вороний щораз більше непокоїв ся. Він ладив ся втікати, вже і хвіст підносив в гору.

— Не бійсь, старий — заговорив Запорожець — сюди до мене!

Кінь справді успокоїв ся від того голосу і завернув до свого пана. Тимчасом козак зняв шапку з голови і понизившись підходив травою на зустріч Татарини. Татарський кінь добував останних сил і гнав, що міг. Татарин підганяв його нагайкою. Як іно порівнав ся з козаком, зафуркотів в повітрі аркан і впав Татарини на голову. Наляканий кінь скочив у бік, а Татарин повалив ся на землю з петлею на шії. Кінь помчав далі, а Запорожець тягнув Татарина

що сили до себе. Як козак наблизивсь до нього, лежав він у траві з розверненими руками. У жменях сторчала вирвана трава, якої зразу придержував ся. Ціле лице було синє, очи так витріщив, що трохи на верх не повилазили. Петля затяглась цупко на шиї і стиснула її так, що — мовляв — одною рукою обнімеш. Татарин задушив ся на смерть.

— Лежи-ж собі тут, голубе, і одпочинь, а ми подивимось на твою добычу.

Він підбіг далі і побачив в траві засинілого хлопчину.

Був се дїтвак не більш дванайцяти лїт, гарний мов мальований, як той ангелок, якого на образах у церкві пишуть. У нього було гарне на причуд личко та кучеряве волося мов у баранця. Хлопцеви були звязані позад руки сирівцем.

Запорожець добув ножа і розтяв пута. Узяв хлопця обережно на руки і занїс до огню. Хлопець не отямив ся ще. Запорожець приклав вухо до його грудей і слухав серця. Воно било ся поволи.

— А тут хоч гинь нема каплї води — говорив сердито запорожець — тверези його чим хочеш...

Він узяв з рїзка трохи табаки і наклав хлопцеви до носа.

Хлопець пчихнув здорово раз і другий, отворив очи і став лячно розглядати ся довкруги.

Запорожець повеселїйшав, моргнув на хлопця :

— Здоров хлопче, пчихай на здоровля! Моя табака не аби яка, хоч султанови турецькому подавай, не то що. Вмерлий би пчихнув. Ось тобі тепер мій синку глоток горівки, зараз і сили набереш. А коли ти голодний, то й хлїбця знайдець ся у мене дещо. Добрячі Донці не пустили з порожною торбою.

Запорожець виймив кусок сала, паленицю і подав хлопцеви, який пчихнув ще раз, а від горїлки дуже скривив ся.

— Та я тобі небоже горїлки не дам, то лише тепер так, бо ти знемїг ся дуже, ну їж здоров...

— Менї дуже пити хочеть ся.

— Я так і думав. Та подожди, козаче, прийде час то й напемо ся, от зараз і поїдемо води шукати, а по-

кищо ти поживись гарненько, та втішай ся, що ти не в татарськiм сирiвци...

— А деж той Татарин, що мене захватив з поля? спитав наляканий хлопчина. Йому збирало ся на плач...

— Не бійсь, він вже пропав, он там у петлі мого аркана стирчить. Тепер ми познакомимо ся. Ти мене зови дядьком Касяном, та ще й Бистрим по прiзвищу. А тебе як кличуть?

— Меме Івасем звать та ще й Чорноусенком по батькови.

— Ну гарно. Коли ти Івасику не дуже знеможений, то зараз і поїдемо далі, як що мій кінь не пропав...

Він устав і розглянув ся довкруги. Яких сто кроків дальше стояв в траві вороний. Та й не сам оден. Біля нього пас ся і татарський кінь; він відбіг недалеко, завернув і стоваришував ся з вороним.

— Кінь розумна тварь, наче чоловік, от зараз завели товариство, а мені якраз другого коня треба. Запорожець свиснув. Вороний підвів голову і став наближати ся. Татарський кінь ішов несміло за товаришем. Опісля станув, підвів голову і став як би з недовірем придивляти ся козакови. А вороний прийшов до свого пана мов пес і наставив до його свою голову дивлячись йому розумними очима в лице. Козак узяв його за шию погладив і поцілував ніжно в самі ніздря.

Побачивши се татарський кінь осмілив ся і став крок за кроком наближати ся.

— Заложу ся, що це козацький крадений кінь, говорив Касян.

Івасеви се дуже подобало ся. Він підвів ся з землі, приблизив ся до коня і став його гладити по шії. А далі побачивши другого коня аж скрикнув з радощів і побіг ід ньому.

Кінь відозвав ся радісно і став хлопця обнюхувати, а далі поклав голову на його плече.

— Знаєш його?

— Таж се наш буланий. Злодій Татарин піймав його зразу на аркан — говорив хлопець крізь сльози. Я не знав, що стало ся, підійшов до коня, якого Татарин вже і осідлав, а той клятий хватив мене, скочив на коня і втік у степ. Я пручав ся що сили, а він мені

на бігу звязав руки сирівцем. Опісля не знаю, що зі мною робило ся, бо я стратив память...

— Ось як воно було, я так і думав. Тепер скажи мені дитино, звідкіля ти.

— Я з Гаврилівки...

— А деж та твоя Гаврилівка буде? Яке від вас найблизше місточко чи город?

— Батько мій у Лубни їздив на ярмарку, то либонь місточко наше і Лубни...

— А батько твій, коли у Лубни їздив, то одного дня повертав до дому?

— А вже-ж. Поїде було рано, а літом, коли ще сонце не сховаєть ся, було й верне.

— Так значить твоя Гаврилівка недалеко Лубнів. А Лубни, то Яреми Вишневецького маєтність.

— А хибаж ти дядьку Касяне його знаєш, себто нашого пана?

— На вічи я його не бачив та від збігців, його підданців, що на Запороже повтікали, багато я про нього лихого чував, тому і знаю.

— З нашої Гаврилівки теж багато народу на Запороже втікає. Та скажи, дядьку, куди мені до дому їхати, коли мій буланий знайшов ся?

— Поперед усього скажи мені, синку, як тебе і звідкіля Татарин піймав?

— А ось воно як було. Пігнав я з хлопцями товаришами коней пасти за село. Вже було ід заходови сонця. Ми стали коней зганяти в купу, вертати треба було. Дивлюсь я, нема мого буланого... Я розглядаю ся, а він стоїть в траві мов на припоні і не ворухнеть ся... Кличу його, свищу у пальці, нічого не слухає. Я підбіг до нього, та вже й знаєш, яка пригода трапилась. Я став кричати, що сили. Біля мене їхали якісь два Татари. Мій крик почули старші і пустились доганяти. Почулись стріли з рушниць, тамті Татари попадали з коней, а мій таки втік... його не потрапила куля.

— Бо твої не стріляли на тебе, синку, а то не житиб ні тобі, ні твому Татарини. Тепер ти послухай, що скажу: Коли ти їхав від учора вечера, то велику ти дорогу зробив. Татарин знає як втікати. Бачу, що твій буланий кінь добрий... Бог зна, де твоя Гаври-

лівка буде. Не можу я тебе самого до дому пустити.

— Так відвези мене дядьку Касяне, а батько мій спасибі тобі скаже.

— Радби я з душі тобі пособити, люба дитино, та мені ніколи. Мене за ділом кошовий послав, треба мерщій вертати, а то достанеться мені на горіхи, бо я з шляху збився та цілу ніч по степу блукав. Треба що мога поспішати. Воно так буде: візьму тебе з собою на Січ, а відтак то якась нагода трапиться повести тебе в Гаврилівку.

— Та на Січ мій старший брат пішов, Максим Черноусенко, може ти його дадьку знаєш?

— Може й знаю, та там вже не Черноусенко, а як небудь інакше зветься...

— Якже воно так?

— А такий старий козацький запорозький звичай. Зви тебе як хочеш, а попавши на Січ приложать тобі зараз інше ім'я і у список так і переведуть...

— Чом-же воно так?

— А ось чом. Ти знаєш може, що на Січ до запорожців втікають щідданці усяких панів. А пани страх люті за се, що їм робучого люду убуває. Вони стежуть за втікачами, перед королем, перед гетьманами польськими жалують ся на запорожців, що їх підданих переховують. Тоді то король чи гетьман польський пише на Запороже кошовому гостру грамоту. Приказуєть ся — мовляв — зараз віддати під стражею та ще й у кайданах такого а такого раба божого Івана Щербу, що втік на Запороже від такого а такого пана. Ну, що-ж. Звелено, віддати треба, годі не слухати його королівської милости. А віддати втікача панови, значить віддати християнську душу самому антихристови...

— Я сам бачив, як мучили у нашому замку одного пійманого втікача, Семена Пшеничного. Страх як мучили... Киями на смерть вбили...

— Ти хлопче не перебивай, коли старший говорить, а слухай, бо воно не годить ся. Коли бачив, то й знаєш, що се гріх втікача панови віддати. Але кошовий каже писареві: Щож робити! Воля короля

свята; пошукай, пане писарю, того гільтая у наших січових списках і коли знайде ся, звели закувати в кайдани і під стражею віддати до рук вірних слуг такого а такого ясновельможного пана. Хай не забігаєть ся хлопови лицарювати, коли його діло панщина. Так гукає сердитий кошовий і то у вічі ляцькому посланцеві, що з письмом приїхав.

Йде писар у січову канцелярію, а згодом приходить і каже кланяючись батькови кошовому:

Ясновельможний пане кошовий, у нас не знаходить ся Іван Щерба, на приклад, з Гаврилівки, є лише Іван Перегнихвіст, Іван Розбийголова, Іван Півкожуха — вони усі з Гаврилівки, а Щерби Івана ні сліду. А на те гука кошовий батько:

— А добре ти шукав, пане писарю? Тям, що ти головою відповідаєш за недогляд, бо воля його милости короля мусить бути сповнена; ану-ко пошукай ще раз.

А ляцький післанець усе те чує.

Вертає опять писар, приносить з помічником щільний оберемок списків і кладе кошовому на стіл. — Хрестом святим клянусь, головою відповідую, що нема у нас Івана Щерби, а є лише Перебийніс, Півкожуха, Розбийголова, ось поглянь — і суне пальцем по перед очи кошовими по папери.

Кошовий і собі встромить ніс у список тай каже: Справді нема Івана Щерби, пиши, пане писарю, його милости, що такого нема, а коли той гільтай тут покаже ся, ми зараз його відставимо, як було приказано.

А як писар відпише і відправить післанця, то кошовий каже до писаря:

— Побачить він вражий син Івана Щербу тоді, як своє вухо. З відсіля нікого ми не видамо...

Тепер вже знаєш, чому на Запорозжі переминують назвища?

— Знаю.

— Та ми опісля балакали мемо, а тепер в дорогу нам пора. Касян став сідлати вороного, та збирати свої причандали. Сонце вже стояло високо і дуже пекло... Обом доскуляла спрага. Касян привик до того,

та бояв ся за хлопця. Він заговорював його що міг, щоб тільки відвернути його увагу.

— Так у тебе, Івасю, батько-мати є?

— Батько є, його Степаном звать. Мати давно вмерла., Був у мене і брат, та на Запороже втікати мусів...

— А задля чого мусів?

— Отамана двірського помяв за те, що мою сестру на лані побив. Добре помяв, аж ребра поломив. За те ждала його кара. У нас оконом дуже лютий чоловік.

— А до самого пана не можна на його пожалувати ся?

— Батько мій каже так: Жалуй ся перед вовком, що вовченята віццю зіли. Наш князь страшний чоловік, звір. Як він деколи до села приїде, то люди криють ся мов перед вовкулакою...

— Про твого пана ми чували. Колись і на нього прийде черга розплати. Чи до вас забігає татарська орда?

— Не знаю, а инколи Татари забіжать та коні крадуть...

— А часом і людину...

— А так як мене вкрали...

— За тебе булиб узяли гарні гроші — говорив Касян вдивляючись в гарного хлопця.

— Не вжеж? А що би вони зі мною зробили?

— Повезлиби у Крим де небудь на базар, може до Козлова, а може аж у Кафу, тай продалиби мов товарину, а що ти хлопець гарний, тоб і гроші великі заправили...

— А опісля що?

— А що-ж би? Потурчили би, присилували би відректи ся Христа і всіх божих угодників та хвалити, молити ся до препоганого Магомета. А відтак ти став би зрадником та може дійшов би і до великих почестів, та твоїх православних братів різав...

— А колиб ти сього не хотів зробити, колиб в тобі дійсно така тверда християнська душа була, то тебе би мучили, били, заморилиби так, що тиб де небудь і здох мов та собака.

— Я чував про те від дідів старих у нашому селі, що в турецькій неволі побувати, та мені не хотіло ся вірити, щоб так людей мучили...

— Добре в тебе, синку, серце; невинне, дитяче, та воно так справді, а ти колись дізнаєш ся, що немає лютішого звіра на чоловіка, як сам чоловік... А від кобзарів ти нічого не чував про турецьку неволю?

— У нас кобзарів зовсім нема. У нас є наказ із замку, що як тільки покаже ся в селі дід-кобзар, так зараз його повісити. Чому воно так, дядьку? Хибаж кобзарі справді такі лихі люди:

— Ні, синку, вони люди добрі, праведні, людям добра бажають та їх пани-нелюди дуже боять ся, щоб люди не дознались, чим їх батьки були, та не захотіли того самого, а тоді з панами булoб круто. Колиб так усі закріпощені люди були одної думки, тоб усіх панів шапками закрили і на усій Україні не сталоб панського ляцького духу. Ось чому вони кобзарів, невинних старців божих вішають.

— Дядьку, чи далеко нам ще до води буде, мені страх пити хочеть ся...

— Нам усім хочеть ся. Дивись на коней, як похнюпили свої голови, аж постогнують... Привикай, серце моє, до степу, се козацький брат. Він щиро приголубить, заховає перед ворогом, а то й погодує...

Сонце страшно пражило. Ні легесенького вітерця, ні одної хмарки. Повітре ставало горяче, що нічим було дихати. Здавало ся, що сонце живу кров із тіла ссе. Коні попріли і не в силі були відігнати ся від комашні, яка кружляла довкруги цілим роєм. Івась дуже терпів. Він так знеміг ся, що не мав сили сидіти на кони.

Касян бояв ся, що хлопець впаде і тому їхав близько нього та придержував під руку. Високо над їх головами показав ся орел. В степу стояла висока права, так що коней закривала зовсім. Було тихо. Деколи вискочить з під кінських ніг сполошений заяць або дика коза, іноді схопило ся стадо куропаток або перерелок. Вони втікали якийсь час, поки знов не засіли в високій траві. Сонце хилило ся вже ід заходою,

а Касян ще не міг зміркувати, де вони саме. Їхали заєдно на полудне. Касян надіяв ся, що вечером доїдуть до якої ріки, а тоді вони спасені. Задля великої спраги їм не хотіло ся їсти.

Аж відразу коні начеб зі сну прокинулась. Вони підвели голови в гору, втягали широко піздрями повітре, а далі зірвались самі від себе до бігу. Касян вмить пересадив Івася на свого коня на перед себе.

— Чого вони дядку так злякались?

— Вони не злякались, а зраділи. Десь далеко звідсіля почули воду і тому так поспішають. Держись хлопче мене цупко за шию.

Коні рвали що сили. Івасів буланій не маючи жадного тягару на собі випередив карого і гнав на впростець задерши хвіст в гору.

Карий ірзав захриплим голосом і гнав за ним.

— Як воно коні почують воду, а чоловік ні.

— Так їм вже Господь дав. Чоловікови дав мову, якої товарина не має, а за те у звірят таке чуте, якого не має людина... Та он буланій зупинив ся, либонь знайшов якийсь потічок.

І справди, заки до буланого приблизились, почувли й самі водні випари в повітря, а згодом побачили широку ріку, вкриту по краям густим зеленим очеретом.

— Це Дніпро, дядку?

— Ні, синку, се Самара, теж козацька ріка. Вона в Дніпро вливаєть ся. Та воно добре, що хоч одного знакомця стрінув і тепер вже знаю, куди завернути.

Тимчасом буланій стояв чотирма ногами у воді. Він підносив в гору голову і пережовував воду, яка йому з поміж зубів витікала. Оглянув ся за вороним, що заєдно ірзав, начеб хотів йому сказати: „бачиш братіку, який я щасливий, я вже напивсь, а ти ще терпиш спрагу“... Тепер і вороний кинув ся прожогом у воду та став жадно пити, що ніяк було відорвати ся. Касян зліз з коня у воду, набрав в пригорщі і подав хлопцеві. Тоді вже і сам напив ся. Вода була тепла і не вгамувала страги.

— Лїпше тиць, як нич — говорив Касян. — Ми

тут десь жерельця пошукаємо, то й студеної води напємо ся, а поки те, щоб лиш не всмажитись на сонци.

Касян вигнав коней з води. Опісля розвів огонь, повісив на коликах казанок і став варити воду. До неї всипав пшоняної каші, а відтак помастив салом.

— Ну, козаче, сідай вечеряти, десь тут у мене є зайва ложка. Та тями небоже, що на Січи мусиш собі зорудувати яку таку ложку, а то їсти не будеш. Такий то козацький звичай, що кожен свою ложку має і заєдно при собі носить. Одно ми забули: треба було Татарина обібрати. Воно якийсь голодранець конокрад, не багато з такої добичі поживиш ся, та все-ж воно кожух би тобі став в пригоді, бо в степу по ночам і зимно буває. Та якось ми порадимо.

Касян назносив що мога сухого бадилля і зложив біля огнища. Нарвав сухої трави і постелив. Потому повбивав у землю кілки і припняв коні.

Івась поклав ся на лежанці. Його вкрив Касян кобеняком. Хлопцєви зразу крутилась голова, в ухах шуміло, він помалу тратив пам'ять, поки не заснув твердим сном.

А Касян лежав горіниць на траві та покурював люльку. Стало змеркати. Коні хрупали траву. В степу вигукувала степова нічна птиця. Десь далеко крюкав журавель, передражнявала ся перепелка з деркачем...

II.

Як Івась прокинув ся зі сну, Касян вже розвів огонь, вмив ся, відмовив молитву і порав ся коло казана. Хлопець устав відразу на ноги і став розглядати ся довкруги.

— Добрийдень тобі дядьку! — говорив до Касяна.

— Здоров, козаче, виспав ся гаразд? Не приснив ся тобі поганий Татарин?

— Мені нічого не снило ся.

— То й гарно. Тепер, синку, перш усього молитва. Починай днину з Богом, а добре тобі буде. Відтак викупай ся у ріці, напій коней, а тоді сідай снідати.

Івась послухав, а Касян став півголосом співати:
Да воскреснет Бог...

Касян зварив Кулішу примащеного салом.

— А коли, дядьку, на Січ наспіємо?

— Коли Бог дасть. Як не трапить ся яка пригода, то під вечір повинніб ми бути дома.

— А якж пригода може трапитись?

— Ех, ти дїтваку! Хиба не знаєш, що під боком Татари кочують та чабанують? Треба добре вважати аби на них не наткнути ся. Ну, чогож ти налякавсь? Се-ж козакови звичайна річ. Привикати й тобі до сього та замість лякати ся, треба берегти себе та на Бога уповати.

— Я не лякаюсь, та яби так радий Січ побачити.

— Як Бог поможе, то й побачиш, а коли ні, так хоч роби що хочеш, а не побачиш. У ві всім воля божа, себто провідїне господне...

— А чи відшукаю я мого брата на Січи?

— Коли він живий, то певно відшукаєш. Козак не голка, а й голку можна знайти, коли під сонце за нею дивиш ся... Нам треба спішити ся. Сьогодні хоч води мати мемо доволї, а як до Дніпра доберемось, тоді ми і дома будемо.

Зараз по сніданю посїдлали коней. Сонця ще не було видно, по степу провівав любенький вітерець. Тепер їхали на полудневий захід. Видно було, що Касян попав на свій шлях, бо не оглядав ся по сторонам. Частенько приходило ся переїздити через воду, виминати невеличкі озерця. Касян убив з рушниць дику козу, з якої мали ситий обід.

По обідї Касян каже:

— Ти минулої ночі не чув нічого?

— Нічогісінько, я спав мов камінь.

— Ми гостя мали на своїм нічлігу... вовк до коней підбирав ся...

— А ти дядьку встрілив?

— Не треба було, шкода олова. Я держав рушницю на поготівлі та обійшлося. Дивлюсь я, трава колихається, коні форкають, а з поміж очерету вовк світить очами та до коней підкрадається. А коні начеб змовили ся, зійшлись у купу та лиш розглядають

ся за вовком. Сердега думав, що з дурнем діло, підсуваєть ся що раз близше, а я дивлюсь, та лиш підсміхаю ся: підожди голубе, буде тобі празник. Вовк підсуваєть ся, а кінь буцім то траву скубе, та поміж ноги назад себе дивить ся. Вовк скочив, а мій вороний як не вдре копитами в самий лоб. Вовк йно захаркав, як не кинеть ся на втікача!...

— Яка шкода, що я сього не бачив!

— Пожди, ще не одно побачиш, шкода було тебе будити.

По правім боці наших подорожних щось забовваніло край степу. Від того відбивали ся ярке проміне сонця.

— Що се таке дядку?

— Се Кодак. Дивись синку, яка фортеця. Мури високі та сильні, а від бляхи на баштах соняшні проміні блищать ся.

— А Кодак, то що воно, город такий?

— Таж, кажу тобі фортеця, щось більше як замок. Його Ляхи поставили, щоб українських втікачів на Запороже спиняти та відгородити Запороже від України.

— То Ляхи навмисне таке побудовали?

— А вже-ж навмисне. Кодак для козацтва то так начеб болячка у людини на карку, нікуди головою ворухнути.

— Чомуж Запорожці його не розкинуть, сього Кодака? Я не дав би йому стояти!

— От який цікавий! Підожди і на се прийде пора, він недавно ще йно поставлений. Щось воно і на його видуваєть ся.

— Так вони з того Кодака людей переловляють?

— А вже-ж, переловляють, коли який недотепний туди набіжить. Розумний то його певно вимине, далеко обійде. У Кодаку стоїть ляцьке військо. Воно сторожить на усі боки і зараз що небудь покмітивши погоню висилає. А вже кого зловлять, не бачити йому більше сонця божого. Закують в кайдани, до льоху запроторять. Краща смерть, ніж такого дожити.

— А опісля панови видадуть?

— Та не кожного. Більше таких, що у кайданах і зогніє.

— Страшно воно так під землею сидіти. Колиб я так козаком був, я намовив би товаришів, ми би пішли узяти Кодака, військо побили, а фортецю геть рознесли...

— Завзятий з тебе козак буде, сказав Касян всміхнувшись, та ти мені розкажи, як би ти його брав з товаришами, приступом?

А там гармати, дотепні пушкарі, військо...

— Я би не брав приступом, а хитростю. Ми де небудь роздобули би такого вбрання як вони одягають ся, передяглись, підійшли до замку а частину товаришів де небудь скрили в очеретах. А колиб ми в середину дістались, відчинили ворота і своїх впустили. Тоді бувби край усьому.

— Ех! ти характернику маленький! — крикнув Касян, пересадив хлопця на свого коня і став його з усієї сили цілувати.

— З тебе козак вийде на славу, далєбі! Рости в страсі божім, будь добрим козаком, а кошовим будеш...

— Скажи мені дячку, звідкіля кошовий на Запорожу береть ся. Я чував, що то дуже великий пан...

— Він не пан, а козак, як кождий. Та він має велику силу на Запорожі. Усі мусять його слухати, а то може він покарати на смерть неслухняних. Кошового вибирають що року на повній радї усього запороського низового товариства. Коли надїде день вибору, зараз по Рїздві, то козаки вже знають і заздалегідь змовляють ся, хтоб був найкращим кошовим. На раду скликають так, що довбиш бе в такі казани, від них голос далеко розходить ся. Кождий козак мусить йти на раду, а хто не хоче, такого осаула добре палицею підгонить. А коли усі зїйдуть ся, тоді виходить на майдан старшина січова: кошовий з булавою, генеральний судя з січовою печаткою, писар генеральний з срібним каламарем, курїнні отамани зі своєю старшиною і стають серед майдану. Старшина кланяєть ся усім, а тоді складає свої клейноти: кошовий булаву, судя печатку, писар каламар

і просять товариства, щоб нових обібрали. Та коли вони були добрі, то вибирають тих самих; колиж вони були лихі, то мало того що інших виберуть, ще їх самих під суд дадуть і деколи на смерть покарають... А як вже треба нових вибирати, тоді оден подає того, а другий іншого. За ким буде більше, того й виберуть. А той, кого виберуть, зразу відказуєть ся тої чести, аж до трох разів. Тоді вже козаки зачинають лаяти: ти сякий-такий сину, приймай булаву, а то побємо та киями проженемо! А коли він прийметь ся, тоді найстарші козаки мажуть йому грязюкою голу.

— Грязюкою голову? А се на що?

— Такий звичай. Вони промовляють до нього так: Тобі тямити, що ти з козаків вийшов, не гордувати тою честю; коли ти товариству недобрий будеш, то тебе скинуть і знов станеш простим козаком. Тепер знаєш, нащо так робить ся?

— Знаю. Скажи мені ще, дядьку, звідкіля Запорожці набирають ся?

— З цілого світу. Кому остогидло житя в городі, кому надоїла панська неволя, хто чим небудь прогрішив ся, кому хочеть ся зажити свобідним житєм, той приходить на Січ і його приймають.

— А Татарина теж приймають?

— Приймають і Татарина і Турка і пана і наймита. Там у нас всі рівні, а шляхецтво і панство не значить за віхоть соломи. Аби лише хрещений. Мусить приймати християнську віру, бо без сього не можна. Такого новика прозвуть зараз, запишуть у список і зараз він і Запорожець. Скажуть йому, як йому і де жити і що робити...

— І можна йому колинебудь покинути Січ?

— Без дозволу старшини не можна. Колиб не послухав, то вже йому не вертати, а то покарають...

— А за що карають?

— Найтяжша кара, коли вбе товариша. Тоді вбивця закопують живого у яму. За крадіж карають смертю. Тому у нас можеш оставити капчук з грішми серед майдану, а завтра його і знайдеш, ніхто не рушить.

— Не знати, як мене прозвуть?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Касян. — Ти, жовтодзюбе, сердешний та коханий. Пожди, як козаком будеш, тоді і прозвуть.

— То може мене і не приймуть на Січ — сказав Івась посумнівши.

— Приймуть, там таких горобців більш сотні.

Ти підеш між школярів вчити ся. Підеш під руку бакаларів та шкільного отамана. Тебе вчитимуть грамоти. Коли будеш себе пильнувати, слухати, буде тобі добре; колиж ні, то березової кашки підсиплють. Не пробуй того, бо у січових бакаларів здорова рука. А коли підростеш, навчиш ся воєнного діла. Тебе припишуть у котрийсь курінь і ти станеш товаришем. Ось як синку буде.

— А колиб я хотів вернути до дому?

— Про се постолкуємо згодом.

— Що воно, дядечку, так страшно шумить?

— Перехрестись, моя дитино — сказав поважно Касян знімаючи шапку — се Дніпро-Словутиця говорить, наша свята ріка, Дніпро-батько. Се якраз пороги бють...

Шум води щораз більшав. Деколи вода вдаряла з великою силою об скелисті береги і від того ревіло.

Подорожні станули над берегом широкої ріки. Сонце хилило ся до заходу. Його ярке проміне разило очи так, що не можна було глянути, хиба під руку.

Івась стояв як зачарований. Він нераз чував від старих людей за Дніпро, та не міг собі уявити тої величи. Дніпро плив широкою полосою. В його філях відбивали ся золотими пасмугами відблиски заходячого сонця. З води виплюскали на верх води білі риби. По той бік ріки видно було густі чорні полоси ліса. А далі на південь шуміла безнастанно вода розбиваючись об пороги.

— Не ночувати нам ще сьогодні на Січи — говорив Касян а при тім думав, як би то виправдати себе перед кошовим...

Поїхали далі лівим берегом Дніпра, шукаючи пригожого задля нічлігу місця. Іхали навпростець від-

даляючись від Дніпра, який в тім місці робив великі закрути. Аж натрапили на добре місце. Росла тут купа верболози, а між нею в середині була невелика прогалина.

— Ось тут і заночуємо.

Зачала ся робота та сама, що й учера. Тепер вже то й Івась помагав Касянови. Розсідлав коней і повпинав їх пасти ся, привіс з ріки в казанку води і збирив сухе паливо. І се робив він вправно начеб у степу виріс.

Зайшло сонце, а далі і смеркло ся. На небі показали ся золоті зорі.

— Чи ти, Івасю, знаєш ся трохи на зорях?

— Так як би нічого.

— Тобі се треба знати. Тям, що у степу нема инчого проводиря, як у день сонце, а в ночі зорі. Ти вже знаєш, що південь там, де у день сонце найвище стоїть. Тепер треба тобі пізнати, де південь а де північ у ночі. Ото-ж дивись! Отсих семеро звїзд на небі, се називає ся Віз. Подумай собі, такий шнурочок від он-тої крайної зорі в горі до крайної в долині. Ось ти почепи на сій крайній зорі в долині ще один шнурочок, протягни його рівно в гору та в бік від себе, та знайдеш на тій дорозі зорю саму одну. Бачиш? Ся звїзда кожної ночі показувати буде північ. Розумів? А як ти обернеш ся до неї спиною, то проти тебе буде якраз південь.

Касян порав ся коло вечері. Огонь розгорів ся і палахкотів. Дим підносив ся в гору, потому завертав в оден бік і стелив са широкою пасмугою. Коні стали під димом.

— Нам треба ще палива. Треба цілу ніч огонь піддержувати. Зараз мати можно цілі рої комарів то нас і коней зайдять на смерть.

— Хибаж цілу ніч не будемо спати?

— Чом би ні! По вечері накладемо на огонь си рої трави і буде диму досить.

— А як полумя не буде, то ще який звір приплентаєть ся...

— Не журись, коні дадуть нам знати. Козацький кінв розумна тварь. Я одного разу ночував в степу.

Був знеможений і заснув твердо. У ночі чую, щось мене у бік штовхає. Зриваюсь, а наді мною стоїть отсей самий вороний і лобом у бік товче. Я очуняв відразу. Ніч була місячна. Дивлюсь, а степом Татарин мчить ся. Бачиш ти, який розум у коня?

— А ти, дядьку Касяне, бачив коли вовкулаку?

— А навіщо тобі се знати? боїш ся вовкулаки?

— Трохи і боюсь; старі люди кажуть, що вовкулака як раз в таку ніч по світу вештає ся та людям пакостить.

— У нашому селі був вовкулака. Було, як пропаде, то цілими тижнями його нема. Хата пустокою стоїть, а його нема. У нього не було ні жінки ні роду. Ще як парубком був, то люди знали про се який він, і тому жадна дівка не хотїла за нього вийти за між. Було, як верне із своєї мандрівки, то такий знеможений, що ледви ногами волоче. Одежа на ньому подерта, а він сам подряпаний на лиці і на руках. Люди його бояли ся, виминали, самітно жив.

— А до церкви він ходив?

— Ні, хіба раз у рік у страстний четвер, як про муки Христові євангелія читали. Але в середину він не важив ся, лише під углом напроти престола стояв. Люди би його були не пустили...

— Та й у нашій Гаврилівці теж був вовкулака. Страх, як його люди лякались. Зайде було у чюю небудь хату та бере, що йому завгодно, а ніхто не важить ся з ним сперечати ся. Мій батько вдівцем живе. У нас була стара бабуся Настя Притчиха. Вона у хаті хазайнувала. Тямлю, раз пекла вона хлібів та покляла на столі холодити. Аж тут приходить у хату вовкулака та нікого не питаючись бере оден хліб за другим, здирає зверхну шкіру та й жере. А бабуся дивить ся і півсловечка не каже. Тоді вже мені стало досадно й кажу: чом ти хліб святий псуєш навіть не перехрестивши? А він як випялить на мене свої червоні очи (у його були червоні очи начеб кровю обкипілі), то по мені аж морозом перейшло... Бабуся мене за плечі й у комору сховала, та ще й двері на замок замкнула. Коли він вже пішов к чортови, бабуся випустила мене з комори та каже: „Не чіпай його, Івасю, бо лихо

тобі буде; або тебе у вовка перекине або таки живого ізожре. Тепер я його ледве улагала, щоб тобі вибачив*.

— І шож з тим вовкулакою стало ся?

— Як пішов раз у степ, так і пропав. Опісля знайшли люде у степу лише його кістки. Казали, що його вовки розірвали.

— Чимось він межи ними прогрішив ся.

— Відай, що так. Вовки мають теж свої звичаї, як і люди.

— І муравлі свій звичай мають, усяка божа тварь.

— А з рушницї то вовкулаку встрілить?

— Куди пак! Може би його узяла свячена куля, та я сього не робив, то й не знаю, як тобі сказати.

Касян лежав на землі боком покурюючи люльку. Тепер він відразу схопив ся із землі і став надслухувати. Івась не чув нічого. Касян приляг ухом до землі; Івась трохи затривожив ся.

— Не лякайся, синку, усього оден кінь дудонить, якось порадимо. Касян оглянув свою рушницю і підсипав пороху. За той час тупіт ставав що раз виразнійший. Касян вийшов поза те місце, де сягало світло огню і став пильно дивити ся в даль. В темряві показала ся якась темна постать. Касян підвів рушницю і кликнув:

— Пугу, пугу!

Постать здержала коня. Почув ся голос:

— Єй брат! Раді Бога не стреляй, я крещоний.

— Як ти хрещений, то наблизись, чому не озовеш ся козацьким звичаем?

— Бог вєсть, какою у тебе звичай будет!

— Що ти за чоловік будеш? Сюди виходь!

Тепер підїхала ся стать ходюю аж до огнища.

— Беда, брат, я із петле татарской асвабадїлса, чудом божим єй Богу! Ти пажалей меня да спасї.

— Ти хто такий? — питає Касян оглядаючи не знакомця. На нїм була порвана на шматки одежа. Він був босий і без шапки.

— Я донской козак. Меня Татари сабаки паймалї і уж чуть-чуть у Крим не патащїлї. Чудом спасса. Го-

споди тебе слава. — Нет у тебе брат чево паєсть? Я ужасно галодний.

— Злази, будь ласка з коня, пусти його пасти та гостем будь. У нас ще троха з вечері кулішу осталось, їж на здоровле.

— Спасібо брат! Ех какое счастье. Думал я, что прийдють ся прапасть в степі. Ну здорово брат!

Незнакомець подав руку Касянови, присів ся до казанка і став уплітати теплий ще куліш.

— Какой у тебя превосходный кулеш, ей Богу! страсть!

— Не такой він превосходний, як ти небоже голодний.

— Канешна! Знаєш братец, у меня целіе сутки нечаво в рту не било. Паслал меня атаман нашої станиці па делу. Нус, сел я на лошадь, еду. Еду степю, да черти не знать от куда Татар наднеслі, как із землі вираслі. Віжу, беда! падганяю лошадь плетньом, лошадь вскоч, что сіли... Да не мог утьоч. Абскочілі меня, закінулі петлю, едва не акалел. Патом связалі серовцем, пасаділі на лошадь і везлі пака не сталі начевать. Памаліл са я Богу небесному, винул адную руку із сировца, асвабаділ другую, потом розрізал пута на ногах. Нус, Богу слава, я уж свабодний. Кагда Татари паснулі, я падполз между лашаді, захватіл адну і давай бежать. Тепер я уж кажетса вне апасності, кагда тебя добраво казака нашол.

— І я гадаю, що тут безпечнійше. Тут вже козацька запорозька земля і Татарин не відважить ся сюди забігати. Тут вже скрізь розсіяні наші козацькі селища.

— Так лучче гденебудь в казацкую деревню паехать, чем в степі спать.

— Мені не можна. Бачиш, добрий чоловіче, у мене така вже вдача, що між людьми, то я погуляти люблю. Зайду я у яке небудь, хочби маленьке сельце. так іду просто в шинок і давай гуляти. А вже як загуляю, то хоч убий, не перестану, не попушу, хоч й цілий тиждень, поки у мене зайвий пятак остане. Ну, а знати тобі, що мене кошовий за ділом післав. Я до ваших Донців їздив. В дорозі я із шляху збив

ся, спізнів ся, треба поспішати. А колиб я зайшов в шинок, так поминай як звали. На мене кошовий жде, гострий чоловік, мене би в такому випадку за непослух убити звелів. От чому я в степу ночую.

— Так ти у нас пабивал брат? Ну, как тебе у нас панравіло?

— А щож! норов у вас инший, та народ добрий. Угостили мене як слід, та ще й на дорогу дали. Та ти, небоже, багато не роздобарюй а спати лягай. Я завтра на зорях мушу їхати. А тобі як подобаєть ся: або їдь разом зі мною у Січ або як собі хочеш.

— Сам я в степ не паеду, апасно кажетса. Пусть уже паеду з табой в Сеч, там наш брат Донец также будет... Как віжу, с табой товарищ есть — говорив Донець вказуючи на Івася.

— А є, то хлопчина, я його теж по дорозі із татарської петлі визволив.

— Вот как! здрастуй мальчик! — говорив Донець до Івася, що підвів саме голову і сів.

Донець поклав ся горілиць, бурмотів ще щось під носом, поки не захропів з усеї сили.

— От як здорово сердега хропе...

— Дядечку! по якому він балака? Я ще не спав, а чув все, та мало його розумів...

— Він балака по московському, а воно не так, як по нашому, по українськи. Я розберу усе, бо у нас на Січи є Москалі теж, та зразу я не розумів нічого. Та ти, хлопче, не балакай багато, а спи, бо вже не довго нам тут побувати.

Але Івась не міг заснути. Він лежав спокійно та дививсь на Касяна, що лежав біля огнища покурюючи люльку. Касян устав і пішов до коней, що разом стоячи обгяняли себе від комарів. Довкруги було тихо, навіть нічна птиця поснула.

На сході сонця стало вже шаріти; Касян та Івась не спали...

III.

— Вставай козаче, орда йде, гукнув Касян над вухом хропучого Донця.

Донець став відразу на ноги і став протирати заспані очі.

— Какаая орда? Где?

— Ну, ну, успокойся, нема орди, я лиш так по-жартував, а то ти небоже захріп так сердечно, що хоч з гармати стріляй. Вмийся мерщій, бо зараз їдемо.

— Вот пашутіл брат, как так можна пугать?

— От бачиш, що можна. Усякий жарт добрий, аби лише не болючий. На тобі кусок паланиці, таки вашої донської, бо ніколи їсти варити.

Зараз посіддали коней і пустили ся в дорогу. Касян одмовляв півголосом молитву. Донець куняв на коні, а Івась розглядавсь цікаво по околиці. На небі зібрали ся сірі хмари, було тихо і вітрець не віяв.

Вже йшло до полудня, як Касян завернув коня на право і поцвалував навпростець до Дніпра. На березі Дніпра Касян оставив коня і поліз в набережні верболози. За хвилю заплюскала вода і Касян підплив до берега на байдаку, котрий був закритий верболозою і очеретом. Касян кликав товаришів, що стояли на березі:

— Злізайте з коней, та розсідлайте їх. Сідла і всі причандали давайте у човен і самі сідайте. Коней заведіть у воду.

Донець з Івасем розсіддали коней і підвели їх у воду. Коли вже усе було зроблене, Касян запер ся веслом об беріг і відбив човен на воду. Він зразу колихав ся, а далі поплив рівно щораз віддаляючись від лівого берега. Коні пустили ся вплав. Їх держали легко за повіді. Касян стояв на човні з веслом в руці вдаряючи ним то з одного, то з другого боку. Човен плив напівперек ріки на укись. На другім березі заплили в невелику річку, яка дуже крутила ся. Її береги порослі були комишем, верболозою, а декуди і високим деревом. Дорога була така крута і позавертана, плеса води розходились в різні боки, то треба було добре знати місцевість, щоб не заблукати.

А приплили до великого острова.

— Ось і Січ! — сказав Касян і прибив до берега. Відтак вискочив з човна і припняв його до кілка,

яких тут було кілька повбиваних. Коні стали стрясати з себе воду.

Станули напроти січових воріт. По обом бокам сторчали на валах гармати. Коло воріт сторожив козак з мушкетом.

Козак сторожний відчинив ворота і впустив тудою подорожних. Касян оставив коні Донцєви і Івасєви, а сам пішов прямо ід хаті кошового.

Кошовий побачивши Касяна, насупив брови і спитав:

— Куди ти так довго шляв ся? Ти повинен тут бути найменше два дні скорше.

— Воно правда, батьку, та така мені пригода трапилась, що на цілу ніч степ туманом занєсло. Напотемки я з шляху збив ся.

— Воно правда, що два дні тому страшна пїтьма була. Ми се знаємо. Краще тобі було подождати, аж прояснить ся.

— А хтож се вгадати міг? Я полагодив діло як слід, пустив ся в дорогу, а тут туманом чортяка світ закрив. Я збив ся з шляху, та дєсь недалеко Лубнів заїхав. За Лубни я знаю звідсіля, що я тоді хлопчину татаринови конокрадови відбив, а хлопчина сей з Гаврилівки походить, звідсіля я те й знаю.

— Ну, добре. Я тобі повірив, тепер розказуй, як ти діло з Донцями поладив.

— Добре поладив. Їхній отаман звелїв тобі батьку кланятись, та сказати, що вони до походу на спілку з нами готові. Вони два полки в поход вирядять, значить ся тисячу людей. Під ту пору не можуть більше, бо три тисячки свого війська пішло на царську службу, а тепер жнива наближають, хліб збирати пора.

Отаман сказав, що в тиждень по святї Петра і Павла стоять муть, як ти батьку розпорядив біля Кінських вод...

— Коли лише не брешуть, то воно добре булоб.

— Сього я не знаю, та ось зі мною Донець на Січ приїхав. Втік татаринови з петлі, та ночію до мене приплентав ся.

— А він знає о нашім походї?

— Я сего не скажу, бо й він нічого про те не говорив. Слід би його розпитати.

— Гаразд! Максиме! каже кошовий до козака, що стояв біля порога, як посильний козак — приведи сюди Донця, тай сам вертай.

Максим метнув ся на двір і прикликав Донця.

— Куди ти, козаче, вибрав ся?

— Меня паслал наш атаман в Сеч запорожскую па делу.

— Я кошовий Січи, говори з яким ділом тебе прислали?

— Я уж сам довольню панял, что ти кошовий — вот мне приказано тебе, батько, далажить, что два наши палка в сіле па пятісот людей, в неделе па святцах Петру і Павле стаять будут возле Конскіх вод... больше людей паслать не возможно било так, как три тысяча наших призвал цар к себе на службу, а под ету пору хлеб сабірять нада.

— Я се вже знаю, каже кошовий.

— Чомуж ти мені сего не сказав? — питає Касян — яж тобі говорив, що від Донців ваших їду.

— Із'вені брат, я не мог. Меня паслалі к кошевому, а я не знал какой ти челавек, можна лі тебе паверить, не знал, врош лі ті, ілі правду гаваріш?

— Тьфу, на твою голову, от що сучий москаль вигадав.

— Пачему ти брат мене ругаєш? Не велено било, то і не гаваріл. У нас нельзя языком молоть перед первым з краю, как баба.

— Воно гарний звичай, нічого казать, говорив кошовий. Ти Касяне не сердись, бо у всякого народа свій звичай є. Тепер ви собі подайте руки, як на добрих лицарів пристало. Візьми його Касяне у свій курінь, та угостіть як слід, бо то посол.

— Спасібо, батько! Да у меня здесь землякі суть...

— Роби як знаєш, а ти Касяне покажи сего хлопчину — говорив кошовий уже геть подобрівши.

— Я його приведу, сказав Максим і метнув ся прожогом на двір.

Кошовий поглянув крізь вікно і ось що побачив:

Максим прилетів до Івася, хопив його в обійми і став цілувати що сили. Відтак не даючи йому прийти до слова хопив на руки мов малу дитину і приніс у хату.

— Се мій рідний брат, каже Максим кошовому, а сам аж горить з радощів.

— Хибаж, ти Максим будеш, Черноусенко? питає Івась, тай кинув ся йому на шию.

— Нічого я тепер не дізнаюсь, говорив кошовий, йдїть собі з Богом, та потїште ся з собою... ми вже опісля...

— В мене сьогодні служба посильного, каже Максим, мені не можна відходити до вечера.

— Я тебе сьогодні звільняю, хай хто инчий прийде. Ти вже пильнуй свого братчика, а то ходити ме самопас мов теля. Ти Касяне добре діло заорудував, йди собі та одпочинь.

Вийшли усі разом. Донець пішов шукати своїх земляків. Максим вів за руку Івася, розпитуючи за батька та Гаврилівку. Касян каже:

— От синку, швидче найшов брата, чим надїяв ся. Тепер тїште ся. А тобі Максиме кажу, що гарний хлопець твій братчик і розумний з біса, з його кошовий виросте. Колиб ти чув, як він Кодака здобувати хоче! Хитро!

— Та я з радощів забув свою повинність, каже Максим звертаючись до Касяна — спасибі тобі товаришу, що мені брата із сирівця татарського освободив... Він подав Касянови руку і сердечно стиснув, а опісля обняв його і поцілував.

— Завіщо тут дякувати? Так само зробив би кожен, у кого серце козацьке, християнське беть ся у груди. Та я радий з того, що гарного хлопця вратував. Ходи сюди хлопче. Я вже тобі не дядько, бо ти рідного брата знайшов, а він має до тебе право. Здоровий будь, ми нераз будемо бачити ся, та колиб наші дороги і розійшлись, так не забувай на мене.

Касян обняв його кріпко і поцілував.

— Ти таки будеш мені дядьком, я ніколи не забуду, що ти для мене зробив. — Він поцілував Касяна в руку.

Розійшлись. Касян йдучи обтер рукавом слезу з ока і говорив сам до себе:

— Ось причта. Гадав, що собі сина придбав, як і другі товариші мають, що його на доброго козака виведу, що на старости літ потїху мати му, коли дожию, і не везло... Знайшов ся брат, а по його боці право... Шкода! Розумний хлопець... Го! го! Головатий... ну, не повелось... що-ж робить? Така моя доля. Ніколи у мене не було роду, тай не буде. — Годї! — Касян пішов до куреня.

Тимчасом Максим водив ся з Івасем, мов кітка з малим котятком. Водив його по майдані січовім, по куренях, показував січові вали, частоколи, показував січову церкву, канцелярію, попівство, завів під школу, в якій гуділо мов в улію. Завів у майстерню, де січові ремінники порались.

В саме полудне висипалась з січової школи дітвора ріжного віку і росту. З сміхом, криком, розбігались по майдані. За ними вийшли бакаларі вчителі, а далі показав ся і сам отаман шкільний. Він був одягнений в довгий халат і ніс під пахою грубу книгу. Йшов з великою повагою і поволи... Максим ізняв перед ним шапку і поздоровкав ся.

— Що це за младенець? — питає Максима показуючи на Івася. — В школі я його ще не бачив.

— Це мій брат. Припадком на Січ попав. Його Татарин піймав, та добрий козак Касян Бистрий в степу відбив. Ніяк було відвезти до дому, то привіз його в Січ.

— Дуже гарно. Аще ти, младенче обучен юж грамоті?

— Я ще нічого не знаю. У нас школи нема, я коні пас...

— Благо єст і полезно младенцу, а даже отрочати премудрости науки устивої приобрісти собі. Провидіє господне ізведивше тебе із татарского сировця указивает тобі путь праведний. Но к тому нужно єст ціломудріє... Приведи козаچه младенца сего по імени его послі обїда в школу, аки подобает.

Отаман пішов далі погладивши Івася по голові, а Івась питає:

— Він якось так балака, що не розберу нічого.
 — Вчений чоловік, то й по вченому балака. Вчись й ти, то сам так забалакаєш... Тепер ходімо на обід у курінь, а опісля тобі треба йти в бурсу між школярів...

— Хибаж я не буду враз з тобою жити?

— Як би тобі це сказати? І враз і не враз. Разом будемо на Січи, хиба що мене куди небудь пішлють, а в куреню зі мною тобі не можна жити, бо ти ще дитина. Але я з тобою усе буду бачити ся...

По обіді в куреню, де Івася вважали гостем, повів Максим свого братчика опять по Січи провожати. Вони вийшли ворітьми у другу часть Січи, де було цілком інакше як у Січи властивій. Тут жило саме військо запорозьке в курінях, тут стояла церква січова і жила уся січова старшина. За валами тої части розложилось так сказатиб січове місто. Тут кипіло иншим житем. Довкруги майдану стояли малі домики, а далі шатра з усякою всячиною. Тут заедно ярмарка, торг. Народу усіякого тут мов в муравельнику. Крамарі пороставляли свої крами. Між ними походяють покупці. Такий тут гамір, що Івасеви аж голова закружляла. А які тут ріжнородні люди, які одяги!

Ось зараз з краю стоїть бородатий Москаль у довгому халаті припрошує покупців та прихвалює свій крам. Побіч него сидить мовчаливий Турок над своїм крамом. У його пістолі, шаблі, рушниці, ятагани. Турок сидить собі на землі перед своєю будою, покурює люльку і ні пари з уст: хочеш, мовляв, купити, то купуй, а ні, то йди собі з Богом. А далі косоокій Татарин продає богату одєжу, пояси цвітисті шовкові. В другому кінци вірменин носатий продає золоті перстені, гаплички, то що. На другому кінці торгуєть ся Татарин з козаком за коня. Татарин прихвалює, прицмокує, та пробує з конем ріжні штуки.

Усьо мішає ся, минає, плутає ся...

У другій стороні цього базару якісь кумедно одяжені люди всіляку чудасію показують. Перекидають собою мов мячем через голови, на головах ходять, якийсь чародій виймає другому з волоса дукачі, горючі кулі на носі носить, огонь з губи пускає. Довкруги

їх стають козаки, сміють ся, та скидають їм до шапок гроші. А далі грає музика. Максим з Івасем пішли туди. Троїста музика грає з огнем, а козак скинувши жупан в самій сорочці йде вихром на вприсядки. Та ще й приспіває.

— Максиме, каже Івась, таж це дядько Касян!

Справді се був Касян. Танцює, аж піт з його ллеть ся, то на вприсядки йде, то в гору підскачить, то паде ниць на руки і знову в гору знімаєть ся. Музикам аж руки мліють. Скрипач затагнув шапку аж на очі, голову прихилив аж над скрипкою і ріже, що сили. Біля його сидить бандурист, а третій в решето бє, та ще і підспіває.

Касян пристав сопучи тяжко:

— Хибаж я сам танцювати буду? Матері вашій трястя! Козацтво геть зледащило, знівечилось, — кричить — з ніким потанцювати...

— Не лай Касяне, ось я потанцюю, каже якийсь козак виступивши з гурту.

— Ставай, та покажи, що козацтво не знівечилось — Касян кинув музикам жменю дрібних грошей — грайте, чортові сини, а добре бо, далебі, побю, або грай, або гроші віддай!

Музика вшкварила козака.

Козаки стояли напроти себе держачись попід боки. Зразу лише притупцювали, заходили оден до одного, начеб хотіли бороти ся. А далі як не плеснуть в руки, як не підуть вихром оден поперед другого, аж курява з під ніг пішла...

Народ обступив кругом, дивить ся, притупцює собі, а далі як підуть на вприсядки. Загуляла ціла громада.

Касян знеміг ся і важко дихав.

— Гей, жиде, давай усьо, що маєш, горілку, мід, пиво, я ставлю, я Касян Бистрий, давай небоже, а то бороду обскубу до чиста. Касян виняв зі своєї глибокої кишені жменю червінців і кинув шинкареви в вічі. Жид хопив червінці в мить і сховав в кишеню, та став наливати пляшки та збанки і ставити на столі. Касян узяв збанок меду і гукнув:

— За ваше здоровля панове товариство, пийте хто любить, а хто ні, цего побю, далєбі, побю.

Він випорожнив збанок до дна і кинув ним об землю. Тоді заглянув Максима з Івасем:

— От мої дїтваки, кохані, сюди хлопята, напийтесь мойого меду, так, за мої гроші, добрі гроші, цілий світ хай знає, що Касян сьогодні розгуляв ся.

— Ну, Максиме, братіку, випий за здоровля — і подав йому збанок з медом.

— Діши трохи малому, хай привика.

— Йому не можна, каже Максим, він вже школяр.

— Школяр? Ов! Мосці-панє, а то як? Недавно татарин віз на вперед себе мов барана, я його освободив, татарина задушив на аркані мов горобця, і вже школяр. Ну, чудасія! Аз, буки, віди, глагол... далєбі забув, хоч і мене вчили, та добре інколи випарили... Ну, неможна, так ні, на-ж тобі, синку, червінця, йди собі на базар, та купи собі горішків, бубликів, медівників, чого душа забажа. Повеселись і ти...

Івась не знав що робити: узяти, чи ні.

На його кивнув Максим, і він узяв, цілуючи Касяна в руку. Максим випив меду, та коли Касян одвернув ся, він узяв Івася за руку і пішли далі.

— Не добре би було не взяти. Касян обидив би ся, а він ширий чоловік.

— А довго він так гуляти буде?

— Поки усього не пропустить, така його вдача. Питиме зо три дни, відтак виспить ся, а опісля вспокоїть ся опять. А вже коли його де небудь пошле кошовий — а до того він дуже проворний — або у поході, то не дивить ся у той бік де пють, мов святий який.

— А тут бачу тільки чужого народу. То сюди можна і Туркам і Татарам і Жидам заходити?

— А чомуж би ні? Се-ж усьо купці, а купців нам треба, бо і краму того всілякого ні звідки узяти... Розумієть ся, що у Січ їх не пустять, але тут базар, то можна.

І ніхто їх не чіпає, не грабить?

— Борони Боже. За це страшно карають. Бачиш тих козаків, що з палицями похожають по базарі?

Вони за порядком наглядають, а над ними старший є, Не дай Боже, комиб хто кого скривдив...

— А що на Січи козаки роблять?

— Що треба, тай що кому старшина прикаже. Хто знає яке ремесло, то йде в майстерню, письменні пишуть в канцелярії під рукою генерального писаря. Другі учать дітей. Одні їдуть на розвіди, то знову сторожу держать, поготівля, а суть й такі, що пекуть хліб, та і їсти варять. А коли хто свою роботу зробить, має волю робити що хоче.

Ще побачили, як старий сліпий дід кобзар, з лисою відкритою головою сидів, та при бандурі козацьку думу співав. Його окружили довкруги і слухали. Дехто і слезу обер. Тут поводитись спокійно та поважно.

Обійшовши так увесь базар вернули опять воротами на Січ. Максим повів зараз Івася в січову школу.

Отаман шкільний записав його у список і призначив до тих, що йно зачали вчити ся азбуки...

Бакалар обіцяв Максимови, що сам його заведе в бурсу, і Максим пішов до свого діла...

IV.

Ми усі тямимо, як нам здавало ся, коли перший раз прийшли ми у школу. Та про школу вже-ж ми чували від старших.

А Івась Черноусенко про школу ніколи й не чував. Він виріс у закріпощеному селі, під лютим паном, якого скрізь по Україні називали катом. Він з усьмішкою на устах, наче Бог зна' яке добре діло робив, велів своїм посіпакам людей української віри бити до крові киями, відрубувати голови, вішати, саджати на палю, або й живими четвертувати. Бо він вважав кожного Українця не за людину, а за товар, який на те йно є, щоб для його і на його робив.

Розуміть ся, що в селі такого пана, школи для хлопів не було. Хочби навіть люди самі на школу спомоглись, як це бувало на Україні, то пан Ярема Вишневецький бубби на те не дозволив. У Гаврилівці,

як і у всіх селях, що приналежали пану Яремі про школу і чуть не було. Люди жили в темноті. Вони родились, відтак пасли товар, помагали батькам в роботі, поки не дожили того віку, що їх вже гнали батогами на панщину. Інколи у якого завзятійшого бунтувалась душа проти такому безправству, та такого, коли не встиг втікти у світ за очи, люто карали.

Тож і Івась був мов дикий, та тільки людяного на йому було, що вмів говорити, молити ся та пісні співати...

Прийшовши у школу він був наче у лісі серед такої невидальщини.

Побачив себе серед юрби ровесників, а то й старших хлопців. Вони сиділи рядком на ослонах при довгих столах над книжками і мимрили у пів голоса завдане. На переді за столом сидів вчитель з прутом, прикликав по одному до стола, а то й по кількох, випитував, хвалив, або й карав за неувагу, недбалість і так йшло заєдно кругом мов у коловороті. Івась не знав, на яку ступити і де дінутися. Його посадили на ослні і звеліли дивитися в книжку. Він побачив різні дивовижні значки, що мов заморені хрущики стояли рядком, одні над другими або під другими. Стояли мертві, нерушливі, і Івась не міг поняти на що вони і яке їх значіння. Пересидів він так до кінця науки, дививсь аж очі зболіли, знеміг ся сидженем і вже йому втікати звідсіля хотіло ся, та лише бояв ся кари. А коли бояв ся втікати, то його брав такий ляк, начеб його який чародій у камінь перекинув на тім ослоні. Того дня його ніхто не чіпав і він так пересидів до кінця науки. Уставши враз з другими він почував біль у спині, та ноги йому потерпли, бо за цілий час бояв ся ними ворухнути.

Тепер дівтора наче бжолі з улія висипались на майдан з криком і сміхом, та пігнали до своїх домівок. Івась стояв під школою дивлячись чи не прийде звідкіля Максим, щоб його поратував. Та Максим не приходив. Зате прийшов бакалар узяв за руку і повів у бурсу.

— Чого-ж ти хлопче так посумнів мов сова на слоту, не бійсь, усьо гаразд буде, привикнеш. Подя-

куй Богови, що так з тобою стало ся, що ти не попавсь в Крим. Завтра зачнуть тебе азауки вчити.

Івась дуже дивувався, звідкіля він знає про те, що його у Крим везли.

Учитель йому злюбив ся, і Івась став думати над тим, якби йому оддячитись. В цю хвилину нагадав того червінця, якого дістав недавно від дядька Касяна. Червінця держав він за пазухою. Ще не думав об тім, щоб за його купити, а тепер той перший червоний, якому й ціни не знав, став йому в пригоді. Він вийняв його ізза пазухи, та почервонівши мов рак, передав його вчителю.

— Ти звідкіля його узяв?

— Дядько Касян, цей Запорожець, що мене з пелі освободив, дарував мені його... казав, щоб за це купив собі горіхів, бубликів, та я цього не хочу, а вам оддаю...

— Ні синку, я цього не візьму, бо не мені його дав дядько Касян, а тобі, заховай його, може інколи придати ся. Мені не треба. Заховай добре. Найкраще заший денебудь.

Бакакар погладив хлопця по голові і повів у бурсу, що недалеко стояла від школи. Була це велика доволі будівля городжена хворостом, вимашчена глиною, вкрита кришею з конячих не вимятих шкур. Подібна була зверху до усіх тих будівель, де жили Запорожці, які звали ся курінями. В середині було глітно і гамірно. Молодь сходила ся йно що зі школи. Усіх ще не було, бо дехто вихопивсь за ворота і побіг на базар подивитись на ті чудасії, які йно що Івась бачив. Вчитель повів Івася до бурсового отамана.

— Ось тобі новик-товариш, піклуй ся ним як братом, бо він був у великій небезпеці. По сих словах вчитель оставив Івася і вийшов. Івась став перед отаманом, хлопцем може кілька років старшим від Івася, чепурним і смілим з блискучими карими очима.

Отаман простяг Івасеві руку:

— Здоров будь товаришу! Ти звідкіля?

— Я з Гаврилівки з лівобережа. Івась оповів свою пригоду.

— Ну гарно. Тебе треба зараз навчити, як у нас

тут водить ся, бо ти ще новик. Ось тут на цій лежанці ти будеш спати у нашому хлопячому куріню. Ми достоту так живемо, як і старші січовики, лиш тільки що служби не робимо військової, у похід не ходимо, а за те вчимось у школі. У нас своя старшина вибірає ся усім гуртом школярів, а сего року я отаман. Мене звать Андрієм Грушкою, і мене тут у всьому треба слухати. У школі, то я такий школяр як і всі, а тут поки я отаман то й голова.

— Ми те-ж так робили у Гаврилівці, коли товар пасти гонили. У нас теж була своя старшина.

— Коли так, то це для тебе не буде новиною. Та поки нас покличуть вечеряти, ходи на майдан ігратись.

— Андрій повів Івася на майдан між цілу юрбу хлопців. Івась не задовго до них осмілив ся. Йому здавало ся, що це у Гаврилівці на леваді поміж ровесниками. Тут школярі вигадували усякі іграшки. Бігали, переганяли ся, скакали у виш і в даль, іграли в журавля, в заячика, Панаса. Був такий вереск і гамір, що аж в ухах лящало. Івась знав добре бігати, ходити колесом. Він і собі став заводити ігрища, яких тут не знали... Аж відразу закалатали довбенькою об дошку. Від разу устали крики і молодий народ рушив до куріня на вечеру. Усі йшли задихані, бо хто не встиг би на час, то опісля не дадуть вечеряти. У куріню поставили для них вечерю на столах у невеличких деревляних коритках. Кождий добував ложку і сїдав на своє місце за стіл. Отаман сїв на першому місци, відтак застукав до стола, виголосив „Отченаш“ Усі за ним повторяли у голос, а відтак узялись за їду.

— У тебе є своя ложка? Питає отаман Івася, що сидїв не далеко него.

— То-ж бо й є, що ложки не маю, ніколи було роздобути. Сьгодні в полудне я їв у куріню ложкою брата мого Максима, що у полтавському, а тепер не маю. — Ну, так що-ж? то і вечерять не буду, овва! чи то раз водилось менї цілу днину не їсти?

— Не журись, ложку тобі я сьгодні вигоджу, а завтра, або ще й нинї піди на базар, да купи — а є в тебе які гроші?

— Нема, відповів Івась не надумуючи ся. Та раз нагадав свого червінця, та спаленів із сорому, що не сказав правди.

— Як нема, то я тобі позичу. У мене пятак є. Я учора прочитав одному неграмотному козакови листа від рідні, тай пятака заробив. Колись мені віддаси.

Цего вже Івась не хотів тай каже:

— У мене лиш малих грошей нема, а є в мене цілий червоний, мені його дядько Касян подарував.

— Ти червоного не рушай, заховай його на яку другу потребу, я тобі таки пятака позичу. — Вони розмовляли так біля лежанки Андрія, куди він пішов за ложкою шукати.

— Ти не думай — говорив далі Андрій — що у нас на Січи так о гроші тяжко. Куди! Тут можна инколи і червінця відразу здобути, хто лише меткий та проворний... Андрій не докінчив, бо зараз посідали за стіл і взялись їсти.

По вечері знов помолились гуртом, отаман подякував від цілої громади кухареви за вечерю і висипались на майдан.

— Я тобі не договорив, як тут можна грошей добути. Треба тобі се сказати зараз, бо може ще й нині така нагода трапитись. Ось послухай. Нераз розохотить ся який Запорожець, прийде між нас на майдан тай скаже:

— Нуте хлопята, горобчики, ось червінця кидаю, хапайте! — і справді кине червінцем у гору. Всі поздирають голови і понаставляють руки. Инколи вдасть ся схопити його рукою у повітрі, а як червінець впаде на землю, то підуть хлопці по землі в переверти, поки хтось його не здобуде. А Запорожець возьметь ся під боки та смієть ся. Поприходять ще й інші та давай червінцями кидати на втіху. Не оден наш брат синців набере і нічого не здобуде, а инчий то так без великого труда червінця здобуде. А вже як хопить хто в руку то не вільно йому видирати бо за се його покарали би. Я тобі на се гсворю, щоб ти не бояв ся від мене позичати, що ось не буде з чою віддати. Я сьогодні завважав, що ти хлопець жвавий. Ти і за біготню гроші легко добудеш.

— А за біготню як?

— Ось як: тут знов Запорожці. Прийде, вибере собі двох: ану, хлопці, перебігайте ся! Хто швидше до моєї шапки добіжить, той і надгороду здобуде.

— А ще тобі скажу, де ложку купити. Та ти підожди. Завтра в-ранці підемо оба, я тобі сторгну. А вмієш ти вже азбуки складати?

— Ні. Я не знаю зовсім, що воно.

— Так підожди. Я впрошу завтра вчителя, щоб мені тебе віддав під руку. У нас так водить ся, що початкових новиків вчать старші школярі й аж опісля ти йдеш під бакалара. Не знаю, кому би ти попав ся. А навіщо тобі того, щоб тебе инколи за чуба скубнули? Ми оба згодимо ся.

Івась був дуже радий, що знайшов такого товариша доброго, і приляг до нього цілим серцем. Звичайно у хлопців з приятною дуже не церемоняють ся. Так воно було й тут. Хлопці відразу полюбили ся, пристали до себе.

По вечері пішли на майдан гуляти, поки не закалatalи знову, що спати пора. Андрій заорудував так, що Івасеви випала лежанка зараз біля його. Івась негачись довго поклав ся спати і зараз заснув. Рано хлопці повставали, помолились і стали твердити завдану науку. Івасеви нічого було вчити ся і зараз пішли з Андрієм на базар за ложкою.

— Ти не відзивай ся нічого, я сам торгувати му, а то шельма крамар зараз пізнасть, що ти новик, тай заправить у тебе Бог зна скільки, та ще й ложку погану підсуне, що у рот не влізе... Я вже купував не одну річ і розумію ся на тім, мене не піддурить.

Перейшли відтак січові ворота і зайшли на базар. Тут було ще тихо. Крами були ще позачиняні, шатра позатикані полотнами. Андрій підступив до одного краму і застукав до дверей.

— Ану відчиняй, чоловіче добрий, покупці прийшли.

В крамі заворушилось, а далі відхилило ся віконце і виглянула розкудовчена боролата голова:

— Какіє покупци? чорт знаєт что! Спать недайт, ночью шляєтса.

— Ти, крамарю, будь ласка не гримай, а відчини да ложку продай.

Крамар бурмотів щось, отягавсь та Андрій доти гримав у двері, доки вони не відчинились. Хлопці ввійшли в середину.

— Зачом чорти? Пашол вон! пажді, сам подам.

— Ти, кацапе, не гримай та не лай, а то далєбі цілу школу тобі сюди приведу, побачиш, як отамана зневажати.

Москаль трохи подобрійшав. Він знав, що колиб зневажив як небудь січову дитину, то рушили б ся на нього мов бжолі, а тоді не булоб йому тут що робити. Він виняв скринчину з ложками і Андрій став вибирати.

— Отся, каже, кілько за неї?

Москаль заправив пятака, та Андрій так довго торгував ся, поки не купив за три. Зараз заплатив і вони вийшли.

— По якому він балака? — питав Івась.

— А вже-ж по московському, а не по нашому. Поганий народ! Бородатий мов цап, а живе в болоті мов свиня, цілком не так як наш брат. А вже як стане циганити, то треба добре пильнувати ся, а то так тумана підпустить, що у троє тільки зідре, що воно варто.

— А скажи мені, Андрію, звідкіля Москалі беруть ся?

— Хиба не знаєш? Із півночи, з відкіля мороз йде та зимний вітер повіва. Вони либонь усі до одного крамарський народ.

— Так вони з відтіля з крамом аж на Січ заходять?

— А заходять, по цілому світу з крамом йдуть. Наші козаки говорять: вижени Москаля дверми, а він вікном у хату влізе. Ось який вони народ.

— А вони якої віри?

— Православні так як і ми, так і крестять та не так молять ся. А Отченаш у них такий дивовижний, що ніяк не розбереш.

— Як я їхав сюди з дядьком Касяном, то до нас

прив'язав ся якийсь Донець. Він теж по московському балакав.

— Е, воно не те. Донці козаки, як би й наші, лицарі, а то сказано: крамар. Тепер я тобі ще одно скажу: ти зі мною приятелюй, як тобі подобає ся, та коли при других у нашому куріні, ти мені честь віддай і отоманом мене зови, а то інші мене не будуть поважати. Приязнь приязнею, а старшина таки щось значить.

— Добре, я тебе шанувати буду отаманом, та ти на мене не сердись, бо я сього не знав.

— Я не серджусь, а так тільки говорю, бо такий у нас звичай, як і у козаків. Сьогодні ясновельможий, а завтра, коли виберуть инчого, то такий козак, як кождий з краю... У нас не можна від звичаю відступати на оден крок. Я тобі ще щось скажу: Колиб тобі дещо у кого подобалось, хоч би так, що гинь — не руш, відвернись, а коли що найдеш, зараз віддай, а то Боже сохрани, як за чуже карають, вибють різками до крови. У нас чуже святе. А колиб тобі хто що злого зробив або колиб ти побачив, що товариш щось прогрішив ся, то скажи нашій курінній старшині а у школі бакалареви або отаманови шкільному ані словечка, хочби тебе огнем пекли. Такого слизькоязикого у нас страх не люблять. Ми вже собі сами, т. є. наша старшина справу зробимо, розсудимо по правді, покараємо. Правда, він може опісля пожалувати ся у школі перед старшиною, і нас би покарали, та він сього не зробить, бо його покарають за се теж, що ми вже раз покарали. А за товаришем то й житя не пожалій. І козаки так роблять і ми теж так. От ти бачив, як кацап зараз помяк, коли я йому погрозив школярами.

— Що-ж би ви йому зробили?

— Що? Послухай. Тут раз оден крамар зневажив шроляра, за ухо шарпнув, та по лици вдарив. Товариш пожалував ся перед громадою. Ми змовились, викрались в ночі з куріня, переклались через вал і цілий крам геть рознесли, порозкидали аж у воду. Він став обороняти ся, а ми його звалили на землю і звязали руки та ноги. Своєю чергою не одному

з наших дістало ся, а ми таки своє зробили. На другий день, як батько кошовий дізнав ся, став розвідувати, та що з того? Дізнавсь, з чого пішло, тай каже: „Браві хлопці! Постояли за своїм товаришем, а коли нічого не вкрали, то ніяке мені діло над дітьми суд робити. Не чіпай їх тай годі!“ Робив слідство і шкільний отаман: „хто це зробив?“ питає. „Ми усі, кажемо, ніхто не відстав, карайте нас усіх. Крамар зневажив нізащо товариша, а ми йому ось як...“ І нічого нам не було. І крамар мусів геть забирати ся. У другу неділю кошовий батько прислав на цілу школу два мішки горіхів.

— Ось оно як. А хто тоді отаманом у нас був?

— Я, сказав з гордостю Андрій. Се було минулого року. Мене вже у друге отаманом вибрали...

— А ти Андрію звідкіля будеш?

— Я з Київщини. Мій батько Демид Грушка, рибалкою був. Ще я малим був, як мою маму якийсь польський жовнір зневажив а відтак вбив. Батька тоді дома не було. Як вернув, маму вже й поховали. Заплакав сердега над могилою. Опісля батько зараз продав хату з огородцем, вишукав того жовніра, вбив на вулиці мов собаку. Мене узяв на байдак і в ночи втік, аж на Січи опинив ся. Кілька літ жили ми так. Я між хлопцями а батько у куріні. Пішов раз батько у похід на Турка, тай загинув. Я сам остав ся без нікого. — Андрій посумнів і мовчав.

— Так ти, Андрію, сирота.

— Я сирота. Та куди пак? Дивись на усю Січ: то усі мої батьки, вони всі мене люблять, згадуючи мого батька. Його теж дуже любили. Кажуть, що батько лицар був, відважний та завзятий. Та говорять мені ще: тям, синку, який твій покійний батько був... І справді, я би хотів таким бути, та куди мені!

— А у школі ти давно вчиш ся?

— Вже три роки минуло. Мені тоді десять літ було.

— Чи довго треба у школі вчити ся?

— Доки можна, доки не підростеш та козаком не станеш. Та зразу треба ще молодиком новиком побути під рукою старшого козака товариша.

— А колиж тут вчитись козацтва себто: стріляти, на кони їздити то що?

— Зараз. Тут і хлопців сього вчать. Зразу вчать бігати, ходити, у лаву ставати, відтак ми граємось у війну: одні бувають то Турками, то Татарами, то Ляхами, а другі то вже козаки, тай нападають одні на других а ті обороняють ся.

— А ти при козаках усе?

— Як трапить ся. Нас розведуть на два боки, а тоді тягнуть жереб, кому ким бути. А коли вже воювати, так усе одно по яким боці, аби лише не дати ся та показати проворність.

— Я би хотів усе при козаках бути.

— Смішний ти хлопець. Хибаж тобі прикажуть зараз перейти на Турка або Ляха? То лиш так... буцім. Не яло ся, щоб козаки поміж собою воювали.

Балакали так, поки не зайшли у курінь, де саме калатавка скликала хлопців на снідання.

Відтак пішли у школу. Йшли то цілою юрбою, то по кількох. Не оден, що припізнав ся біг сам оден обтираючи губу від снідання, а дехто доїдав по дорозі кусок хліба. У школі було гамірно поки не війшов бакалар. Він вдарив тричі прутом по столі. Усі стишили. Бакалар звелів молити ся, і всі посідали.

— Учора прийшов сюди неграмотний новик. Його треба підучити азбуки і складів. Хто зі старших візьметь ся до того? Як ніхто не візьметь ся, то й самі такого призначимо. Та перше хочемо добровольця.

— Я піднимаюсь його вивчити — каже Андрій.

— Гарно воно, так сьому і бути. Бери собі його і вчи.

Від того часу вони майже ніколи не розставались. Андрій вчив Івася запопадливо. Івасеви здавало ся з першу, що ніяк тому не дасть ради, що не в силі, хочби і очи повилазили, порозуміти сих розмальованих хрущиків та комашок. Та Андрій так йому толкував, так показував, чим одно від другого відріжняє ся, що таки Івасеви ясно стало. За сим пішли склади букв у слова.

І тут обопільна любов хлопців до себе доконала того, чого не можна иноді при дуже напружуючій

праці цілими місяцями добути. Андрій вчив Івася щиро, начеб хотів часть своєї душі у його душу вложити. Івась знов любив Андрія і старав ся усею душею улегчити своєму приятелеви труду. Івась був понятливий хлопець, бо він виростав серед буйної соняшної багатой української природи серед широких цвітами замаєних степів.

— Було оба вийдуть по школі денебудь на січовий вал або аж над Дніпрову кручу, сядуть під вербою і вчать ся. Козакам, що їх бачили, дуже це подобалось і вони говорили:

— Із сих двох жовтодзьобів вийдуть побратими на усе Запороже. Івась спитав раз Андрія, що се таке побратимство, про яке козаки говорять.

— Побратимство між козацтвом свята річ. Два козаки, звичайно ровесники полюблять оден одного, випробують вірність та характерність, а тоді йдуть у церкву і присягають собі побратимство. Тоді у них начеб одна душа. Не мають між собою нічого тайного, та се ще нічого. Вони присягають, що оден другого ніколи не полишать у злій чи добрій долі, що оден другого ратувати буде в небезпеці, хочби і своїм житем, і так аж до смерти, хиба що опісля доброхотів розійдуть ся. А колиб побратима зрадив, тоді ніхто на зрадника не подивить ся, усїб його відцурались.

— Так заведімо й ми між собою побратимство, каже Івась.

— Ми вже й завели, та воно так, що лише козакам на побратимство присягати, а ми ще хлопці. Колиб ми з тиким пішли до пан-отця, то з нас люде сміяли би ся. Ти сього ніде не говори, бо нас уся школа на язика візьме, а се не лицувало би з моїм отаманством.

По місяци науки підвів Андрій свого ученика перед вчителя до екзамену. Івась був дуже наляканий та зворушений, його голос тремтів. Він читав дуже поволи, але читав добре. Вчитель аж здивував ся. Похвалив обох, а Івася приставив до тих, що вже вміли без нічиєї помочи прочитати.

Дядько Касян заходив часто у бурсу, а тепер

дiзнавшись про екзамен вицiлував обох i подарував пiвгривенника на ягоди.

IV.

У сiчовiй школi ладились заздальгiть до рiчного екзамену. На таке свято приходила уся сiчова старшина, приїздили з паланок тi батьки, яких дiти були у сiчовiй школi. На такiм екзаменi спiвали хлопцi кантати, говорили вченi вiршi. Присутнi гостi давали пильним хлопцям подарунки, а вiдтак забирали до себе на хутiр своїх синiв та їх товаришiв. Звичайно нiхто зi школярiв в часi шкiльного вiдпочинку у Сiчи не лишав ся. Будь вiн i сирота без роду, то все таки знайшлась щира козацька семейна душа, що забирала його до себе у хутiр на яблука. Того дня хлопцi не терпiливо дожидали i дуже з того радiли.

Сего року однак не так склало ся, як ждало ся. Зайшло таке, що треба було все забути, а взятись за пильнiйше дiло. Прийшла у Сiч вiстка, що Донцi стоять двома полкати на Кiнських водах табором та дожидають Запорожцiв.

На Сiчи начеб огнем запалив. Кошовий видав приказ, щоб негаялись виступати у похiд, та не дати гостям ждати. По усiх закутках настала горячкова робота. Ладили харчi, пекли хлiб, сухарi, смажили кашу в салi, сушили рибу. Ладили походнi вози, зганяли зi степу табуни коней. Зараз розiслано посильних козакiв до козацьких паланок з приказом, щоб товаришi зараз прибували на Сiч. Тут роiло ся як у муравельнику. Народу сходило ся з Запорожа що днини сотнями. Коли вже усе було готове, приказав кошовий скликати велику раду. Довбиш вдарив на Сiчовiм майданi у кiтли, i народ висипав ся з усiх курiнiв. Тi що стояли табором за рiкою, стали припливати на байдаках пiд сiчовий острiв. На майданi стало так глiтно, що кому не стало мiсця, вилазив на кришу курiня. Те саме зробили i школярi. Вони обсiли мов горобцi пiд осiнь кришу свого куреня i дивились на велику раду. Гомiн зiбраного народу розходив ся далеко.

З дому кошового вийшла Сiчова старшина. Ко-

шовий батько з булавою в руці ступав передом. За ним несли бунчучні бунчуки держучи їх над головою кошового. Відтак ішов генеральний судья з великою срібною печаткою та генеральний писар з срібним каламарем. За ним обозний і курінні отамани зі своєю старшиною: осаулом і кухарем. На середині майдану стояло підвисшене і тут станула старшина. Довбиш вдарив ще кілька разів дробом і котел замовк. Гомін серед зібраних став втихати.

Кошовий зняв шапку і вклонився на усі чотири сторони, а ціла громада привитала його в оден голос:

— Здоровий будь, кошовий батьку, Боже дай добрий час!

— Здорові і ви будьте, панове товариство, і газрад вам усім.

Відтак підніс булаву в гору і всі затихли наче маком посіяв. Кошовий говорив голосно:

— Славне лицарство запорозьке, панове отаманя і усі товариші! Прийшла на нас важна хвиля. Наші товариші з микитинської паланки жалують ся, що татарва велику шкоду їм робить. Татаре не то, щоб напаста загоном, вони малими ватагами підкрадають ся, грабують коней і товар, а частенько у білий день, коли козаки у поли, забігають у села, хапають жінок та дітей і увозять у свою бісурменську неволю. Люде, замість робити коло хліба, мусять збройно день і ніч сторожити свого добра, начеб у воєнне время. Наші брати жалують ся перед нами, що коли за ними не постоїмо, то прийдець ся кидати все і тікати хочби під ляцьку кормигу. Тому то, ми старшина, загадали скликати вас усіх панове товариство, та порадитись розумних голов, що нам робити? Чи лишити наших братів на поталу поганцям, та сидіти тихо за нашими безпечними валами і спокійно жувати галушки, чи вийти нам з безпечного місця та провчити бісурменську віру, щоб нас попамятали та нечіпали нашого брата. Як ви гадаєте?

— Гріх би нам дати знущати ся над братом! — крикнув хтось з гурту.

— Сійте, товариші! Прохор Чабан хоче говорити!

— Хай говорить, підведіть його.

В найближшій оточенню коло старшини юрба за-
филювала. На підвисшене виступив старий сивий дід.
Се був високий, плечистий дідуган, з довгими, мов
мітли вусами, білими як молоко. У нього тряслась від
старости голова. Його вважали найстаршим дідом
у Січі і дуже його усі поважали. Вийшовши на під-
висшене він зняв шапку і поклонив ся раді своєю ли-
сою головою:

— Здорові були, мої діти! — гукнув так, начеб
з мушкету випалив. Як би ми не пішли на Татарина
хочби у сам Бахчисарай та не провчили поганця, то
хай уся Січ у землю западе ся, хай пропаде, загине
усе козацтво зі своєю славою! І так треба нам бла-
гати прощення у милосерного Бога, що так довго ми
ждемо, не знать чого, що так довго залежались, а не
зараз за першою жалобою Микитинців не пішли при-
гадати Татаринови, що ми пани на своїй землі. За
моїх молодих літ не було одного року, щоб ватага
запорожців не вскочила у Крим та не пригадала орді,
що ми живемо ще. І тому то орда оминала наші села
йшла на Волинь, на Поділе, у Польщу, а нашого
брата не чіпала. Чого тут довго радити? Або у похід
на ворога хрещеного миру, або пропадайте всі!

— Добре говорить дід! — кричали козаки —
у Крим підемо та навчимо їх!

Кошовий підніс в гору булаву і сказав:

— Я і знав, панове товариство, що так ви пора-
дите і тому приказали ми, щоб ладитись у похід. Те-
пер, правда, не надто відповідна пора, бо треба хліб
з поля збирати, але довше відкладати годі. Ми й про
те міркували, що усі не можемо йти, і тому запросили
ми до помочи наших побратимів знад Дону. Ось саме
прийшли до нас післанці з вісткою, що два полки
Донців дожидає нас біля Кінських вод. Через те я
думаю, щоби і наших пішло не більше тисячі. Зна-
чить, що усі семейні товариші остануть дома.

— Дайте й мені сказати слово — говорив запо-
рожець Грицько Дотепа підносячи шапку в гору:

— Колиб пішло лише два тисячі разом із Дон-
цями, то мало. То так, як би оден чоловік пішов

стадо куропаток руками ловити. Вважайте, що то не город здобувати загнавши ворога в оден кут, а то ми йдемо воювати в степу, куди, такий ворог як Татарин, знає втікати. По другому: нас повинно бути у троє тільки, що Донців, бо як нас буде по рівні, тоді настане суперечка, кому ватажкувати. По правді повинно би бути двох отаманів, а се чорта варто, бо де дві господині, там хата неметена. До того треба одної голови, одної сильної руки, щоб добре держала поводи в руці. Нераз йшли ми з гетьманцями, а не було згоди, а шож тепер, коли йдемо поруч з народом инчої не нашої породи. Не перечу, що Донці лицарі добрі, але краще буде, коли вони підуть під нашою рукою, а не ми під їхньою.

— Правду каже! — гукали козаки.

— Хай буде по вашому — говорив кошовий — пішлемо три тисячі наших. У нас і припасу на те є. А тепер діло у тім, кого вибрати наказним? бо коли не йдемо цілим кошем, то генеральна старшина повинна остати дома.

— Хай буде так, говорив Дотепа: ти, батьку кошовий, веди козацтво у похід. У поході таким треба ватажка поважного, а вже як будеш нашим отаманувати, то й Донці присмирніють. Ми краще виберімо наказного на Січи.

— Згода! Веди батьку сам!

— Добре, панове товариство, я вас поведу хочби на той край Криму, та наказного для Січи нема що вибирати, бо по нашому прадідному звичаю, найблизшою старшиною до кошового є пан судья генеральний і він мене тут заступить.

— Добре! ти батьку веди, а тут хай пан генеральний судья порядкує.

— Спасибі, панове товариство, що так гарно діло поладнали. Тепер, коли рада скінчена, розходьтесь на своє місце, бо завтра рано рушаємо. Поставимось на лівім березу Дніпра, зараз напротив Січи. Ти, пане обозний, наглядай за порядком при переправі та у таборі. Кошовий зійшов з підвисшеня. Народ на ново загомонів, зафилював ся і став розходити ся до своїх курнів.

Кошовий прикликав Касяна і післав його з десятком козаків до Донців завести їм розпорядок, куди їм рушати.

Касян, як вийшов від кошового, попрямував зараз до хлопячого куріня. Йому хотілось побачити і розпрощатися з Івасем. Івася викликали на двір, а за ним вийшов і Андрій. Касян каже:

— Я зараз виїзджу, та коли верну, то хиба аж по поході, коли не загину. Слухай мене, люба дитино: Тебе я полюбив як рідного. Як дізнаєш ся, що я пропав, так помолись за мою грішну душу, спомяни мене так щиро, як щиро я люблю тебе... Здоровий будь, рости великий, добрим козаком будь, хай тебе Бог стереже та у своїй опіці держить. А ось тобі хрестик від дядька Касяна на спомин. Пращай, синку любий! Касян обняв хлопця, цілував та гладив твердою рукою його чорні кучери. — Любіть ся хлопці як побратими, з вас люде вийдуть на славу. — Касян поцілував Андрія теж. Андрій помітив, що в оці Касяна блиснула слеза. Касян відійшов швидко не оглядаючись. Оба хлопці стояли мовчки.

— Який він добрий! — говорив Андрій.

— Я його мов батька люблю, не знать, чи доведеть ще коли його побачити...

— У тім воля божа, ніяк не вгадаєш.

Тої ночі у Січи мало хто спав. Цілу ніч гомоніло начеб при пожарі. А на другий день, як тільки стало на світ заносити ся, хлопці сиділи вже рядком на Січових валах і придивлялися, як козаки перевозили за ріку коні, вози з припасами на великих чайках.

— Чи ти вже бачив коли таке? — питав Івась Андрія.

— Ой, чи раз! з відсіля й більше війська виходило.

— А чого козаки так обставили базар? — чого вони пильнують?

— Я добре не знаю. Вони либонь так крамарів пильнують, щоб який Татарин не викрав ся та не звістив своїх, що похід на них буде. Я ще учора, ще далеко перед радою сю сторожу покмітив...

На другому березі ріки устались вози рядками.

військо порядкувалось. Між ними цвалували на конях осаули та розсильні козаки, табор розтягавсь далеко у степ.

На сході сонця зарожевіло небо. Тоді вийшов кошовий зі свого домику, перехрестивсь на церкву і попрямував ід рині, де вже ждав на нього байдак, котрим перевезли його на той бік. Там привели йому сивого турецького коня. Кошовий подав ся зараз до війська. Заграли сурми і січовий прапор похилив ся перед головою козацького запорожського війська.

Тоді з січових валів заревіли гармати. Ось так Січ-мати пращала синів своїх, благословила в далеку дорогу на непевну долю. Січовики, що стояли на валах вимахували шапками та вигукували. На валах стояв священник і благословив військо золотим хрестом. Від його відбивало ся ясне проміне сходячого сонця. На тім боці Дніпра кошовий сурмач затрубів у срібну сурму, за ним відозвались сурмачі полкові, сотенні — і військо рушило в степ.

Усі стали сходити з валів на майдан. Усі були сумні, начеб живих людей похоронили. Не оден попрощав брата, або приятеля, якого може не доведеть ся більше на сім світі бачити.

Найбільше сумував Івась. Не то що попрощав ся з дядьком Касяном, та він із братом Максимом зовсім не прощавсь і вже від трох днів його не бачив. Брат не сховав його з думки. Чому він до нього не навідав ся? Говорячи проте Андрієви він аж заплакав.

— Ти не сумуй. Його певно кудись перед походом післали, і він певно не пішов у похід. Воно не може бути, щоб так тебе кинув — потішав Андрій.

Вже сонце підійшло високо в гору і заносило ся на горячий день. У школу стали сходити ся школярі. Між ними сьогодні тільки було й бесіди, що про похід та військо. Ся подія так зайняла молоді голови, що й наука йшла сьогодні тупо. Хлопці не вважали. Учителі були сьогодні теж не виспані, вони повели хлопців купати ся.

Уся школа вийшла на майдан. По вчешнім тут було пусто. Можна було пізнати, хтоб і не знав, що на Січи убуло людей.

Школярі перейшли січові ворота і висипались мов пшоно з мішка на базар, попрямували на беріг Дніпра. Вони знали добре те місце, куди їх водили купати ся. Тут була широка площа вкрита білим піском. Декуди росла висока рідка трава, верболоза, самітна билина якого зіля, а далі плила вже вода по піщаним дні з дрібними камінцями. Хлопці пороздягались і шубовснули у воду. Повстав тепер голосний хлопячий вереск та сміхи. Хлопці плюскали ся у воді, перевертали оден другого, погружали у воду. Дехто пускав ся плисти, пірнув у воду з головою, а далі йшли об заклад, хто довше під водою буде. Усі були раді. Дніпро-батько пестив, голубив своїми холодними філями молоді тіла козачих дітей... Вчителі покликували, щоб далеко від берега не відбивати ся.

Аж ось почув ся розпучний хлопячий крик так, що усі замовкли відразу й туди оглянули ся. Усі дуже наляканись. Вода несла якогось хлопця. Він добував останних сил ратуючись. Виринав поверх води, то знов потапав, інколи показалась на верху рука або нога. Усі стояли безрадні, а далі дехто став плакати жалкуючи немічного товариша.

У той мент Андрій поплив півперек ріки товаришеви на підмогу. Він плив широкими плесами аж добивсь до того місця, де потапав хлопець. Як тільки показала ся рука, Андрій її схопив. Зараз за тим виринула голова. Андрій схопив за волося і став що сили плисти до берега. Утопельник хотів хопити Андрія руками за шию, та він відтрусив його руки. Відтак перекинув ся горілиць і так пливучи держав здалека утопельника від себе.

Від того крику, який счинив ся між школярами, кілька козаків вискочило за ворота.

Та то було так далеко, що ніхто не мігби в пору добічи на підмогу.

А тимчасом Андрій боровсь з бистрою водою з усеї сили. Вода несла його щораз далі під кручу де був великий рвучий вир. Усі побачили неминучу смерть обох хлопців. Тоді побіг бакалар на перед, виломив велику вербову гіляку і подав у саму пору Андрієви. Андрій добуваючи останок сили кинув ся у той бік

і хопив гиляку зубами. Крихка галузка від того відломила ся, та він у той мент хопив її рукою, а вчитель тягнув її до берега. Йому на підмогу кинуло ся десяток хлопчачих рук і стали тягти.

— Поволи хлопці, не рвіть дуже, а то урвете галузь і всьо пропаде.

Але Андрій насмотрив вже ногами дно ріки і став. Він такий був знеможений, що йому аж дух спирало. На воді біля його лежав з розверненими руками утопленик... То був Івась Черноусенко. Його б ратувати слід, а тут його приятель не може ногою ступити. Тоді кількох хлопців скочило у воду держачись гиляки і притягли обох до берега. Андрій держав ся корчево гиляки, що не міг пальців розняти.

Івась винесли на беріг і поклали на піску. Він був без памяти. Лице у його посиніло. Ніхто не знав що робити і як його ратувати. Аж надбіг старий козак від воріт, розтрутив юрбу безрадних школярів і узяв ся ратувати хлопця.

Перш усього він поклав його горілиць, прикляк на піску, узяв за обі руки коло ліктів і став ними підносити в гору, відтак спускати в низ. Робив так довго, поки хлопець не віддихнув. Відтак узяв його на перед себе лицем в низ і кілька разів сильно потряс. Івасеві жбухнула з губи вода раз і другий. Опісля поклав його опять на землю і став натирати долонями зимне тіло. Івась вже дихав, а далі отворив очи.

— Слава Богу, живе! Кликнули усі хором, а Андрій припав до тіла і став приговорювати пестливими словами:

— Івасю, Івасику, голубе, мій братчику. Обізвись до мене хоч словечком, хиба мене не пізнаєш?

— Голова мене дуже болить, шумить мені в ухах і світ вертить ся.

Козак узяв хлопця мов малу дитину і поніс таки голого у Січ. За ним біг Андрій надягаючи по дорозі свитину.

На воротах стрінули його козаки:

— Бравий хлопець з тебе Андрію, в батька вдав ся. Покійний теж знав ся добре з водою, Ненаситець перепливав, я сам бачив.

Івася понесли у курінь та поклали на лежанку. Він оглядав ся довкруги себе. Ще гаразд не отямив ся. Його Андрій не відступав. Товариші принесли йому одежину сюди.

— У його буде ще трястя сьогодні, говорив старий козак Панас Бодак, який вмів людей лічити — тоді накрийте його кожухом. Я ще зіля принесу і напою. А коли ще з його вода жбухне, то й добре.

І справді незадовго Івась повернув ся боком. З його вийшла вода і він став трястись усім тілом. Хлопці прикрили його кожухом і він заснув.

Над вечером навідавсь до його Панас і посмотрив рукою за чоло. Воно було мокре від горячого поту.

— Зіпрів, то й добре, завтра вже подужає.

І справді, другого дня рано, коли Панас навідав ся до хлопця, він вже сидів під курінем і грів ся до сонця.

— Здоров клопче! Як тобі сьогодня?

— Голова у мене вертить ся.

Івась був блідий, а губи ще не мали малинової краски.

— Ти небоже бережись Дніпра, поки не навчиш ся гаразд плавати, не йди в воду, як не знаєш броду. Наш старий дід не знає жартів.

— Я-ж сам не йшов, мене вода понесла, хопила так, що не міг устоятись.

— Ти гадав, що Дніпрови твої чорні кучері подобають ся і він тебе пощадить? Якраз він хотів собі такого баранчика взяти...

При тих словах Панас погладив Івася по головиці і вдвляв ся в його очи.

В тій хвили Івась відразу повеселійшав, схопив ся йти, та завернувшись зараз і трохи не впав, але Панас його вдержав, та посадив на приспі.

— Ти чого так підскочив? Панас подививсь у той бік. До них їхав на буланім Максим, брат Івася.

Він скочив з коня і підійшов до Івася:

— Що з тобою, братіку?

— Пішов на глибоке, та ледве виратували, каже Панас. — Трохи за багато води напивсь...

Максим присів біля Івася і обняв його.

— Ах ти кучерявий баранчику, не можна тебе самого нікуди пускати, няньки тобі! ще треба, стидайсь!

— Не гримай на його, каже Панас, на другий раз він буде обережніший. Він Дніпра не знав.

Івась начеб не чув, що говорило ся, він прищомував язиком до коня... Кінь (то був його буланій) насторожив вуха, натяг шию і став поволи проблизитись до Івася. Приступившись став його обнюхувати і з-легка іржати, Івась обняв його руками за голову і поцілував в ніздря.

— Не знать, козаче, чи він тобою більше зрадів, чи конем, каже Панас.

— Та бо я його так давно не бачив, мені здавало ся, що він пропав кудись, звиняв ся Івась і став коня голубити. Буланій поклав свою голову Івасеві на рамя.

— Не пропав він, бо я його зараз узяв під свою руку. Добрий кінь! Куди я ним не обїздив...

— Так ти Максиме не пішов з козаками у похід?

— Не довелось. Пан Обозний послав мене по козацьких паланках козаків скликати. На силу я нині вернув ся, цілу ніч їхав.

— Так це, Івасю, твій кінь? — питає Панас.

— А вже мій. Його Татарин піймав, а опісля то й мене. На йому мене Татарин віз, як дядько Касян мене відбив, на йому я сюди приїхав. А й батько казав мені, що буланій, то мій кінь буде...

— Колиж він твій, то продай мені, каже Панас, добру ціну дам, кажи скільки хочеш?

— Я його не продам.

— Бери небоже гроші, коли дають, за них кращого купиш...

— Не хочу кращого, впирав ся Івась. Його би я не дав за ніякі гроші... І опять Івась обняв коня за шию з усьої сили.

— Не богато я з тобою буду торгувати ся, говорив Панас, я дущий від тебе і візьму коня так, коли не хочеш за гроші...

— Як так можна? запаленів Івась, аж румяні на

лице виступили. — То мій кінь, а як на те, то я батькови кошовому пожаліюсь. Я маю до коня право...

Панас став сердечно сміяти ся. Він обняв Івася, підніс його як малу дитину на руки і поцілував.

— Гарний ти хлопче, козацька дитина. Ти добре робиш, що на гроші ти не ласий. Добрий кінь у козака краще, чим корець грошей. Я лиш так пожартував з тобою. Посадив би я тебе зараз на буланого, та він бідака ізнеміг ся, а і в тебе ще голова не на своїому місці. — Ну, здорові будьте, мені пора йти далі.

Він поцілував ще раз Івася і посадив на приспі а сам пішов.

— Я гадав, Максиме, що ти у похід пішов, та жаль мені було, що ти до мене не навідав ся. У мене був дядько Касян пращатись, та ще раз дав мені червінця і хрестик.

— Колиб я йшов, так певно не лишив би тебе так...

— Мені аж плакати хотіло ся.

— А щож ти собі за того червінця купуш?

— Нічого. Я його сховаю на спомин, оба сховаю. Дядько Касян до мене такий добрий, мов свій рідний.

— Усі козаки дітей люблять: Та ти мені скажи ще, хто тебе з води виратував?

— Наш отаман, Андрій Грушка, ми дуже любимо ся.

— А він де тепер саме?

— У школі. Цілу ніч біля мене просидів, то дуже гарний товариш.

— З такого роду. Його батько такий був і всі його дуже любили. А як він з водою добре знав ся? Тепер я Івасю піду за своїм ділом, а буланого пасти ся пушу. До тебе зайду я вечером, та тоді і поговоримо... Пішов Максим у свій бік ведучи за повід буланого, який не дуже то хотів від хлопця відстати.

Івась остав сам. Та він почував себе краще. В ухах ще шуміло, та голова, як мовляв дядько Панас, заходила вже на своє місце. Просидів так до полудня, поки школярі не вернули із школи. Вони об-

ступили довкруги Івася і стали оден поперед другого оповідати, випитувати ся.

— Дайте йому спокій, уговорював товаришів Андрій, бачите, що він ледве дихас. Краще ви йдїть обїдати, а я підведу там Івася.

Як хлопці відійшли, Андрій каже:

— Сьогодні судити мемо, побачиш.

— Кого і защо?

— Не можна сего сказати, побачиш. — Андрій узяв Івася під руку і повів у курїнь обїдати.

Тут не було так гамірно як звичайно. Усі були чогось подразнені, начеб чогось незвичайного дожидали ся. Зараз по обїдї Андрій моргнув на кількох хлопців, вони відстали від громади і пішли в другий кут. Решта хлопців повиходили на майдан. Івась поклав ся на свою лежанку і міг звідсіля усе чути, що говорило ся. Судї посїдали за стіл. Тодї оден хлопець став виводити свою жалобу так:

— Я купив у Ониська скрипку за три пятаки і дав йому зараз гроші, а скрипку я мав собі забрати опісля. Та коли я відтак прийшов за скрипкою, то він мені не дав, каже що продав її Максимови Голоті за чотири пятаки. Онисько хотїв мені звернути гроші, та я їх не взяв. Тепер розсудїть нас товариші, кому скрипка належить ся, Максимови чи мені?

— А ти що скажеш Ониську.

— Воно так й було. Та коли Семен не взяв скрипки зараз, то він її ще не купив, і я міг її продати, як мені хотїлось. Гроші то я зараз Семенови зверну, ось вони.

Він поклав на стіл три пятаки...

— А ти Максиме знав, що перш тебе купив цю скрипку Семен? питає опять Андрій.

— Кудиж мені було знати це?

— Не бреши Максиме, бо ти знав. Яж тобі сам говорив і питав ся, чи добре я купив, каже Семен.

— А є у тебе свідки на те, Семене? перед судом брехати не ялось.

— Є у мене свідки. Охрім чув.

— Як воно було, Охріме?

— Та чому не знав? Се й інші чули. Максим ще казав, що Ониськові скрипки знає, бо сам грав на них.

— А можеш ти Охріме на се побожитись?

— Я правду кажу — говорить Охрім — і побожитись можу.

— Ідіть геть з відсіля — каже Андрій — ми поміркуємо.

— Коли обі сторони вийшли, Андрій питає ся:

— Якже ви судї думаете?

— А так ми думали би: скрипка того, хто її перше купив.

— І я так гадаю — каже Андрій. — Та воно би ще не все. Такого циганства терпіти не можна. Мені здасть ся, що й Онисько і Максим прогрішились, до того ще Максим збрехав перед судом.

— А вжеж що збрехав. Я думав би так -- каже оден судья — Ониськови за те, що за пятака зломив слово, дати пять прутів, а Максимови за те, що хотїв товариша перехитрити та що перед нами збрехав, дати всім прутів.

— Так буде добре — кажуть інші судьї.

— Буде з нього сім — каже Андрій.

— Так і буде.

— Прикличте їх.

Оден зі судьїв прикликав усіх трьох.

— Ми так діло розсудили — каже Андрій. — Скрипка буде Семенова, забери собі Ониську гроші, вони твої. Та за те, що ти не здержав товаришеви слова, дістанеш зараз пять прутів. Ти Максиме дістанеш сім за те, що товариша на грїх підвів, а той зайвий пятак піде до нашої курїнної каси. — Щож ви на се скажете?

— Я не приймаю ся — каже Максими. — Я дав більше, то й купив.

— Так коли ти не хочеш, то виведемо діло перед усею нашою громадою, може ми й не по правді розсудили... А ти, Ониську, що?

— Я приймаю ся. Я сього не зробив би, колиб мене Максим був не підмовив.

— Кличте усіх -- каже Андрій.

Судьї кинулись до дверей і за хвилю стали усі сходити ся. Андрій розповів в чім діло.

— Ви зле розсудили — каже оден старший хлопець — Ониськови пять, то добре, а Максимови десть, хай не хитрить і других на гріх не підводить.

— Так його, добре! — загула громада.

— Та я вже приймаю ся, як розсудили перш — каже Максим.

— Е, голубе — каже Андрій — було приймати ся зразу, та тепер буде так, як сказала громада; треба зразу зробити те, що присуджено.

Судьї поставили лавку і присуд був виконаний.

— Тепер віддай Семенови скрипку, а пятака нашому скарбникови в коробочку. Тепер, товариші, ходім гуляти!

Хлопці повиходили. Оба вибиті ані не скривились і пішли з іншими начеб нічого не стало ся. Івась чуючи те усе не міг з дива вийти. Таж воно так само судила старшина у Гаврилівці... Він спитав Андрія:

— Звідкіля ви такого навчили ся?

— А хибаж ми не бачили, як Січова старшина козаків судить? Лише що козаки йдуть ще від курінного отамана до генерального суді, а відтак до кошового, а у нас того нема. У нас суді судять, а отаман каже так або ні, а коли не хоче, то рішає уся громада, тай усьому край.

— А він мусить засуд прийняти?

— Ні... коли не прийме, то виводять справу перед шкільного отамана, а той не розбираючи діла гаразд, каже так як ми розсудимо, лише що такому вліплять ще з причинком. Отаман знає, що ми по правді судимо і що громада нікому кривди не зробить. Та чи зможеш Івасю вийти з нами гуляти?

— Чому, мені вже легче. — Вони вийшли на майдан. До школи ще час було йти.

V.

Одностайно плило життя на Січі з того часу, як Запорожці на спілку з Донцями пішли у Крим помстити на орді кривду своїх братів. Козаків остало

ся мало. Вони робили свою службу. Виїздили на розїзди, держали на Січи поготівля, ловили рибу... Тепер було на Січи просторо, бо й базар здебільшого опустів. Крамарі не мали багато покупців: порозїздилися. За те вони мали напевно повернути, коли повернуть козаки з щасливого походу з добичею. Тоді можна буде добре заробити.

У школі зближався річний відпочинок. При кінці мав відбутися шкільний екзамен, на який сходила січова старшина і приїздили батьки тих дітей, що з паланок, розсіяних на широких запорозьких землях.

Хлопцям вже навкучилась школа. Кожен мріяв про се, коли поїде звідсіля в край широкий, на який козацький хутір. Навіть ті сироти, що не мали кривних по паланках, виїздили, бо їх дуже радо брали до себе хуторні семейні козаки. Було так кожен з тих, що мав батька на хуторі, брав зі собою ще одного-двох товаришів, а кому з сиріт не пощастило того брав перший ліпший козак, у якого був хутір, та дітей не було.

Школярі їдучи на село брали з собою книжки, щоб було з чого людям прочитати. Були то переважно книжки церковного змісту. Народ слухав залюбки слова божого і задлятого школярів любили усюди. У кого на хуторі були малі діти, то тих вчили азбуки і підготовляли до школи. Бо треба знати, що вкраїнський народ усе дуже любив науку і кождий хотів бути письменним. По селах України, де лише Ляхи не покладали своєї руки, закладано при кождій церкві школу для дітей. Було так особливе на землях запорозьких, куди рука ляцька не сягала. Тільки у тих селах, що були близько самої Січи, козаки посилали своїх дітей до січової школи на науку.

Андрій їздив що року у козацьку паланку у хутір сотника Тараса Жмута. Він знав добре Андрієвого батька, у походи морські разом ходили, і тепер як його не стало, старий сотник або сам приїздив по хлопця, або посилав по нього свого довіреного козака Явтуха Насипаного. І того року Андрій був певний того, що поїде до сотника на віддих. Він дуже

багато говорив Івасеви про сотника і його сімю. Та Івась замісто радіти був сумний, а раз так промовив:

— Ти Андрію поїдеш, а я сам остану і нудьгувати буду на Січи.

— А хибаж ти не поїдеш разом зі мною?

— Як мені їхати? Хіба мене чужого приймуть у сотника? Тобі друге діло. Ти козацький син, твій батько лицарем був, а я син панського підданця, я се добре розумію...

— Ах ти баранчику кучерявий! Та хто тобі такого намолов? Хіба не знаєш, що на Запорозжі нема ні панів ні підданих? Тут усі рівні, а коли ти сюди попав ся, то й ти усім рівний. А тоб то гарно було. Слухай! Сотник мене любить, а коли я скажу, що ти мій приятель, то й тебе прийме щиро. Хліба у сотника досить. Минулого року я возив з собою до сотника Грицька Жука, та сього року він їде куди инде, а я тебе беру з собою. Розумно?

Та Івась ніраз не хотів на се пристати. Він був дуже на се вразливий, щоб людям у вічі не лізти, нікому не накидати ся, не дивити ся, де з комина курить ся. Так вчив його батько з малку і так він усе робив. Тому то він поклав нікуди не рушати ся. Приходило йому на думку поїхати до батька у Гаврилівку, та воно було страх далеко. З ким переїде через сей степ без краю, де він тільки біди зазнав. Колиб справді попав у Гаврилівку, так певно не доведеть ся більше у школу вернути, а він дуже полубив і школу і науку і товаришів. А так вернувши на село мусів би вертати до плуга та робити панщину. Ще чого доброго взялиби у замок на панського козачка.

Тою думкою лише втішав ся, що на Січи живе його брат Максим і буде їм обом якомсь відрадніше. Усі його побоювання на випадок повороту в Гаврилівку піддав йому брат Максим. Він добре тямив порядки в Гаврилівці. Знав добре недолу своїх братів-селян, панських підданців. Від тих гараздів мусів втікати, хоч як тяжко приходилось кидати свою хату, рідного батька та сестру, котру так дуже любив.

Бувало Максим виведе Івася на січові вали, посідають так і він йому розкажує усе. А Івась хоч не

одно з того бачив, та не міг тоді гаразд розуміти. Тепер йому усе прояснилось, стало зрозумілим. Йому жаль стало свого бідного села, своїх людей. Жаль йому було, що нарід тільки терпів від панського лихоліття, а на се не бачив він ніякої ради. Приходило йому на думку, щоб так ще батька спровадити на Січ, та щож зробити з сестрою? Жінкам не вільно на Січи жити, він се знав. Хибаж її оставити самітною без ніякої опіки? І так погано! Та хай воно буде що хоче, але вертати йому в Гаврилівку ніяк.

Тимчасом зближив ся кінець шкільного року і до-річний екзамен. Школа ладилась до того заздалегідь. Хлопці вчились співати, вчили їх всіляких дуже вчених віршів, бо шкільному отаманови дуже залежало на тім, щоб його школа показала перед світом не гірше київської. Він знав, що ті гості, які сюди по-зїздять ся були теж на пописах київської школи, люди бували і чимбудь не вдоволять себе. Треба було отже поставитись. Отаман працював сам і підганяв своїх підручних. Робота була в цілім розгарі, поки не наспів день іспиту. Гості зїздили ся з усіх поблизьких пала-нок. Поприїздили паланчані отамани, полковники, сот-ники, знатні запорожці, а кождий з десятком або й більше своїх козаків. Гості примістились по курінях або таки на базарі порозпинали свої шатра.

На Січи стало гамірно.

В день екзамену прибрали хлопці січову школу, замаїли зелено, висипали поміст свіжим білим піском та посипали зілем.

Рано відправив січовий священник службу божу, на якій школярі співали. У церкву посходились гості і козаки. Гості були святочно одягнені, у червоних, жовтих, синіх, малинових жупанах, в богатих конту-шах, оперезані богатими шовковими поясами в чобо-тах сапянцях на срібних підковах. Богато вбрані ту-рецькі шаблї звисали до самої землі. Усі були чисто обриті з великими вусами і довгими чубами на голо-вах. Усе то були товариші славного низового війська запорожського. Вони побували колись у Січи та тепер хоч і поженились і жили по хуторах та зимовиках і не могли мешкати на Січи, не перестали бути товари-

шами. Кожен мав свій курінь на Січі, до якого належав. Він і далі уважав себе сином матери Січи і на кождий зазив кошового батька обов'язаний був ставитись і робити те, що старшина приказала. Гарно було подивитись на ті лицарські постаті, на ті чубаті лицарські голови, що кожда була готова піти під топір для добра Запорожа, для козацької свободи, волі, рівності і братерства.

Служба божа правилась з великою врочистостю з двома діяконами, які мали славу гарних співаків. Коли стали читати євангеліє, козаки повиймали шаблі на голо і так перестояли увесь час на знак, що вони готові усе станути в обороні християнської віри, в обороні святого євангелія.

По євангелію отець архимандрит січової церкви виголосив проповідь. Він повитав невиданих гостей, витав їх від імени Січи, говорив про вагу освіти та науки і з тим звернув ся до школярів. На прикінці просив панів Запорожців семейних, щоб не забували про потреби школи, та щоби не цурались тих бідних безсемейних сиріток січових і позабирали їх з собою на село, так, щоб одна душа не лишилась.

Запорожцям ся мова дуже подобалась і кождий поклав собі забрати у свій хутір хочби і половину школярів.

По службі божій пішли усі в школу. Тут отаман шкільний привитав гостей вченою мовою, та просив прислухатись пильно екзаменови, придивитись тій тяжкій праці.

Гості і січова старшина посідали на почесних місцях по старшині, школярі посідали на своїх місцях і розпочав ся екзамен.

Хлопці читали, переповідали прочитане, говорили вчені вірші, співали. На прикінці виступив найстарший віком школяр з вченою промовою до зібраних гостей, до батьків січових, до вчительства з подякою.

Не оден батько бачучи, як його синок відповідає, аж горів з радощів. По екзамені пішли гості до січової старшини на обід. Кождий складав при тім грошевий даток на школу, який зараз записували бакаларі у реєстр, для порядку. Тепер хлопці розбрелись по

усім усюдам, шукаючи своїх. Пішов і Андрій шукати за Явтухом. Він був певний, що сотник напевно його прислав. Івась хотів напоследок не відлучати ся від свого доброго товариша, бо й так прийдець ся їм довгий час жити окремо.

Знайшли Явтуха на базарі. Він купував усячину, що йому поручив пан сотник купити. Андрій його покмітив по високій шапці з червоним верхом та по довжезних вусах, що звисали у його мов дві мітолки.

Хлопці пішли до нього навпростець, пробираючись крізь товпу.

— Ге ге ге! Здоровий був, хлопче, я саме за тобою приїхав, пан сотник жде на тебе. Еге-ж! виріс ти небоже за цей рік, говорив Явтух обертаючи Андрієм за плече на усі боки. Та казав тобі пан сотник, щоби ти ще якого школяра з собою взяв, так як торік, та ще якусь книжку, підожди — забув, далєбі забув... Ось старий дурень я, не вгадаю... Підожди, якось дуже по вченому... підожди... Явтух засунув шапку на потилицю і штовхав себе пальцем по лобу... Ти підожди, голубе, я таки нагадаю, а то пан сотник полає... підожди... ще коли я був за воротами, пан сотник гукнув мені в слід... підожди, я нагадаю. Зле чоловікови без письма, ось геть забув... Та я таки нагадаю... Ось тобі, Андрійку трохи грошей, купи собі на базарі, що вгодно. А я поки що заорудую своє, тай прийду по тебе, а може й книжку нагадаю...

Явтух пішов далі по базару від краму до краму, штуркаючи себе пальцем по лобу та нагадуючи, що звелів купити пан сотник, а що пані сотничиха, а що панна сотниківна. Осаула казав і собі дещо купити, а козаки теж. Усяке пхало свої три гроші, а ти небоже морочи собі голову, закінчив Явтух свої роздумування, вештаючись поміж крами з усяким добром.

А хлопці пішли у свій бік.

— Бачиш Івасю, що поїдемо разом в купці. Не скажеш, щоб я з Явтухом змовив ся. Він сам сказав, що пан сотник бажає собі того.

Івась став вагатись у своїй постанові. Ще порадить ся з Максимом, а як він скаже, так тому й бути...

Накупили горіхів волоських і турецьких, таких си-

рих і смажених в меді, меду турецького, медівників, пряників, бубликів, понакладали повні пазухи і пішли у свій курінь. Тут було дуже глітно. Хлопці збирали свої статки, ладячись в дорогу. Коло багатьох стояли їх батьки або крівні помагаючи збирати ся.

Довго прийшлося їм ждати заки зявивсь Явтух. Він перш усього позаносив накуплене добро на віз, що стояв понизше базару над рікою.

Наближаючись він здалеку всміхав ся до Андрія...

— Ну, що Андрійку, знайшов товариша?

— Знайшов, от сей поїде — і показав на Івася.

— Ге ге ге! то сей кучерявий поїде? гаразд! Гарний хлопчина; здоров хлопче! А як тебе звати?

— Івась.

— Ну ладно. Ми поїдемо аж завтра рано, на зорі. Дорога не близька. Колиб поїхали зараз, требаби двічі в степу ночувати, а так, то лише раз. Бо то вом зом їхати, не то що конем. Ти, Андрійку, дорогу вже знаєш, не раз їхали, правда?

Івасеві було якось ніяково і він не знав, як рішити ся. Аж надійшов в ту хвилию Максим тай порадив, що треба їхати.

— Ге ге ге! — говорив Явтух — радби я бачити такого, щоб не хотів їхати, коли пан сотник прикаже. Він того дуже не любить, егеж!

— А що, дядьку, нагадав, книжку? мені треба задалегідь знати, бо треба мені попросити пана шкільного отамана, яж своїх книжок не маю.

— Ге ге ге! Пожди, голубе, зараз нагадаю. — Явтух опять штуркав пальцем до чола. Так якось по вченому. Ну чортова омана! Як я вже був за ворогами, то пан сотник гукнув у слід за мною: а тями, Явтуше, ся книжка називаєть ся... от і забудь... Та ти підожди, я нагадаю... Явтух став ходити в колесо, держачи палець при чолі... щось... щось начеб нагадав: щось таке: мені ні... а друге слово таке, що боюсь виговорити, щоб Господа Бога не обидить, бо деж би таке слово у книжці стояло побіч божих словес...

— Та вже скажи дядьку, може я як небудь відгадаю — каже Андрій.

— Щось воно до чорта подібне, Господи прости гріха невідучому, або до чети... одно з двох.

— Може Миней четі?

— Далєбі, що так, скрикнув Явтух. Що то значить наука. Покажи йому кінчик палця, а він і цілу руку побачить. Ну, хлопче, хай тебе обніму та поцілую, що нагадав, а тоб пан сотник добре вилаяв.. На-ж тобі ще пятаків... Та ні, ти ходи краще зі мною на базар і вибери собі, що хочеш, а я заплачу... Ну, не гай ся. А ходи й ти кучерявий, як там тебе... ти вже наш, так й держись меме мов ріпях кожуха...

— Підожди, дядьку — говорив Андрій — мені перш усього роздобути книжку, бо завтра ніколи буде, як що ми рано поїдемо. Наш пан отаман спочивати буде...

— Гаразд! Ти йди за книжкою, а я піду з твоїм братом де небудь на чарочку. Більш не можна, не дай Господи впити ся, а то досталось би мені від пана сотника!

І не ждучи довго узяв Максима під руку. Пішли на базар. Явтух став веселий, що нагадав книжку. Він страшно тим турбував ся. Чого доброго, пан сотник ще би старим дурнем вилаяв. Явтух любив багато і голосно говорити. Його голос чути було ще за січовими воротами.

Андрій пішов до отамана. Книжку йому дали, коли сказав, що се для пана сотника. Тарас Жмут тямив про січову школу і що року запомагав її щедро.

Андрій став ладити свою мізерю, а Івась каже:

— Що я там робитиму? Ти будеш їм читати, а я що? Знаєш, яке моє читанє..

— А ти будеш слухати тай годі. Ну збирай, що маєш. Треба нам завчасу спати лягати...

Та у Івася не було що збирати. У нього була одна свитина і дві сорочки.

Над вечером вернули Явтух з Максимом. Максим приніс невеличкий оберемок в мішку і кинув на землю. Оба були під чаркою...

— Поки ти був у Січи, то могло бути як небудь. Тепер ти йдеш між чужих людей, то слід тобі одягтись як пристало козацькій дитині. Передягнись, хай тебе побачу.

І Максим вийняв з мішка жупанець, сині штанці, чобітки і шапку.

Івась не знав що з радощів робити. Татарин захопив його на леваді в одній свитині. Шапку загубив на дорозі. Другу сорочку купив йому Максим. Ось добрий брат, скільки понакупив...

— Не гай ся, хай побачу, що буде нездале, то крамар обіцяв відмінити.

— Хай би не відміняв, говорив Явтух, то я його би зараз за чуба та в потилицю, ось як! І Явтух став показувати рукою, як би він бив крамаря, колиб не хотів міняти...

Але не треба було того. Усе прилягало мов на Івася скроєне. Хлопець від разу став мов яке панятко.

— Хай тебе поцілую, говорив Явтух, ти кучерявий, як там тебе... А що, Андрійку, книжка є? Опять забув, як називаєть ся... Максиме брате, ще ходім на чарочку... одну однісеньку, мені не можна більше, а тоб пан сотник погано вилаяв... ге ге ге!

— Чарочки хйба вже не рушимо, та я тебе підведу до воза. Хлопцям пора спати — говорив Максим. Вони пішли, а хлопці пішли спати, хоч довго в ніч не могли заснути.

На другий день, як що-йно засіріло на світі, вже стояв над ними Явтух і став їх будити:

— Ге ге ге! пора вставати, школярі в дорогу!

Вони посхопувались і стали одягати ся. Відтак забрали свою мізерію і потягли на базар. На Січи ще усе спало. По валах та біля воріт походжали вартові козаки з мушкетами. Вартовий відчинив ворога і вони подались на базар. І тут ніхто ще не прокинув ся. Крами були позамикані. Над рікою стояли рядком вози приїзжих козаків. Коні пасли ся на невеличкій леваді. Деякі стояли з повислою головою і куняли. Коло коней лежали на траві візники і здорово хропіли. Явтухів віз вже був запряжений трома кіньми. На возі куняли три козаки. Один кінь припнятий був до воза. Віз був осідланий.

На дворі було ще сіро і стояв легенький туман. Він був до половини під будкою з грубого маженого полотна.

— Поганяй, Степане, над ріку к переправі, ми там зараз надійдемо — кликав Явтух.

Степан прокинув ся, узяв в руки батіг та віжки, цмокнув і коні рушили поволи з гори над край ріки.

Тут стояв на припоні великий пором. Недалеко під шатром спав перевізник.

— А ну-ко козаче перевези нас на той бік Дніпра — гукав Явтух.

Під шатром перевізник замурмотав, а далі виліз і став протирати очи та голосно позіхати:

— Яка чортова мама шляє вами так рано? Не дасте людині переспати ся...

— Погано, козаче, коли ти божу днину від чортової мами починаєш, замість перехрестити ся як слід — погано! Колиб ти не був перевізником, я би тебе не нудив, а так вибачай, обрали тебе грибом, дак полізь у кобелю, будь ласка, а на добрих людей не гримай. Нам теж не хотіло ся рано вставати та годі...

Козак видивив ся на Явтуха не знаючи що казати. Він швидше надіяв ся, що Явтух почне лаятись, а може й до чуба прискочить, а той прочитав йому проповідь не гірш попа у церкві.

Явтух підійшов до перевізника і заплатив за перевіз. Відтак Степан заїхав возом на пором. Коні зразу лякались йти, форками, стригли ухами і нюхали поперед себе, а далі пішли. На поромі задудоніло.

Перевізник прикликав ще своїх двох помічників. Узялись за довгі жердки і стали помалу відбивати пором від берега. Вода була рвуча, і лігнала пором скопом на серед ріки. Пором колихав ся. Перевізник стояв при кермі і командував своїм помічникам, в котрий бік брати. Пором приплив до другого берега і вдарив об нього. Відтак трохи відскочив. Один помічник вискочив на беріг притягнув пором до берега вимощеного дошками і привязав ливною до паля.

Степан виїхав на беріг.

— Здорові будьте, добрі люди — гукав Явтух сїдаючи на віз, — не згадуйте нас лихим словом!

— Щаслива вам дорога, Боже провадь!

Тепер виїхали на беріг і дали трохи коням від-

дихнути. Перед їх очима протягався широкий безкрайній правобережний степ.

— Ти, Семене, сїдай на свого коня і їдь передом і дорогу показуй.

Семенови дуже не хотїло ся злазити з воза, де добре було куняти, та мусїв. Він скочив на коня. Степан замахнув батою і трїйка рушила з мїсця посеред високої степової трави, з якої сипалась густо роса. У степу було свіжо. Усюди розходилась запашна воня степового цвїту. Явтух сидїв біля погонича і курич люльку. Хлопцї сидїли плечима до нього і розглядали ся по безкраїм степу. Їх цїлком відїшов сон...

— Я вже нераз туди їхав — каже Андрїй — а таки не потрапив би на слїд...

— У степу можна зі шляху збити ся — каже Івась. — Дядько який досвідний козак, а збив ся з дороги серед густого туману. Та він казав, що то не через туман поблудив, а через нечисту силу, що поглузувала над ним...

— А ти як кажеш? — питає Явтух — чи туман чи нечиста сила?

— Звідкіля менї це знати?

— Як звідкіля? Вчений народ, усе знаєте із сих книжок, наш брат на те слїпий, що у тих закарлючках виведено...

— Ми не знаємо — каже Андрїй.

— Ти Андрїйку, не крути, не закривай перед нами слїпими правди божої, вона не йно про вас вчених у божих книжках написана. Я спитаю тебе так просто: є на світі чорт чи нема? ну, кажи!

— Я чорта зроду не бачив.

— Не бачив? От і штука. Ти не бачив, бо ти ще дїтвак, тай грїхів на твоїй душі нема великих, хіба що товариша у школі за чуба смикнув, а є такі люди, що й бачили чортяку і то не одного, а цїлий чортовий курїнь. Егеж. Слїпий сонця не бачить, а воно таки є і другі його бачать, ось воно як. Коли є Господь Бог на небесїх, що мусить бути і чортяка у пеклї.

— Та ми, дядьку, не в пеклї, то й не знаємо.

— Бе бе бе, ти не мудрий, ось як я від старих людей чував. Чортяка у пеклї свою сїч має, то правда,

та його посилає Люципер, що є у них кошовим, на землю людям пакостити, та на гріх наводити... А Господь небесний сотворив таку птицю, півня, що своїм голосом чортяку проганя.

— А ти, дядьку, бачив колинебудь чорта?

— А колиб не бачив, то й не говорив би... Я не люблю брехати...

— Та розкажи-ж нам будь ласка, дядьку, як Ти чорта бачив? — просили хлопці.

Явтух не говорив нічого, лише покурював люльку.

— Ге ге ге! Слухавби, а відтак як ніч настане, то мурашки підуть поза спину, тай лякатись будеш...

— А ти таки, дядьку, не церемонись та скажи, як ти чорта бачив...

— А ось як: пішов я з товаришами на лови. Пішли в степ, аж дрохва зірвалась. Ну, велике діло дрохва, звичайно птиця, так як і журавель або ворона. Піймаємо — кажу — так піймаємо. Зайшли довкруги, обступили, йдемо навпростець, зійшлись аж так, що носами чоломкнулись, а дрохва начеб під землю запалась. Ну, як ти думаєш? Була дрохва, чи не була? А воно не була дрохва, хіба чортяка у дрохву перекинув ся, тай поглузував з нас. А ми бродили по степу в траві, тай нічого з того.

— Се, дядьку, не був чортяка а прямо відьма. Чортяка прокидає ся в німця, в пана, в цапа, а відьма перекинуть ся, у що захоче...

Явтух хотів щось на те сказати, як у ту хвилю зірвало ся стадо диких степових кіз, аж коні налякались. Відразу завважив їх Семен, що їхав поперед воза. Він миттю узяв рушницю і стрілив за ними. Одну козу поцілів і вона остала.

— От матимемо обід, говорив Явтух. Зараз її справимо.

Семен схилив ся з коня, підняв козу і поклав на возі. Тепер вже за чортяк нікому не хотілось говорити. Сходило сонце. Його яркі проміння розливались усюди. Роса стала парувати в гору. Знялись мухи та стали обсідати коней, що з усеї сили обганяли ся довгими хвостами. Усіх находила дрімота. Явтух заткнув свою люльку за обшивку сорочки, візник куняв. Явтух

заплющував очі і кивав головою, а його великі вуси вимахувались на всі сторони. Другий козак, що сидів на возі розвернув ся на мішках, розняв рота і храпів на ціле горло. Йому зсунула ся шапка з голови, а на отвертім роті насідала мушва. Та він того не чув і це не перепиняло йому спати. Навіть Семен згорбив ся у своїм сідлі і дрімав. Коні стали звільняти бігу, а далі пішли ходом скубучи по дорозі головки степових цвітів. Хлопцям теж на сон збирало ся. Вони-ж сьогодні так рано устали, як ніколи передтим. Їх так зломив сон, що не в силі були сидіти. А далі Андрій вліз під полотняне вкривало і потяг туди Івася. Вони обережно переступили сплячого козака і покладись на соломі; тут не пекло сонце і мухи не залітали, тому що повотно воняло сильно дьогтем. Зпочатку чули вони, як колеса воза шурчали по степовій траві, як коні форкали, а далі одноманітний рух воза вколисав їх до глибокого спокійного сну..

Прокинулись усі від того, що віз сильно потряс ся і вивернув ся. Хлопці не знали, що сталось. Вони побачили тільки світла, що крізь отвір у їх буді. Зараз викараськались з своєї скритки. Візник Степан проклинав що сили усіми чортами. Явтух шукав в траві шапки, бо кудись геть відлетіла. І люлька кудись поділась. Віз лежав боком на усі чотири колеса. Коні стояли спокійно оглядаючись назад себе. Вони стояли над невеличким потічком. Ім хотілось зайти у воду, та не можна було рушити воза.

Ну, доїхали ми, доїхали. А ти йолопе, де очі дів? — лаяв Явтух Степана. Такий з тебе погонич...

— А твої очі куди дівались? Хибаж не разом ми сиділи на переді?...

— А що, хлопці, вам нічого не стало ся?

А хлопці навряд хотіли сміяти ся з того, що побачили. Особливо смішним видав ся Явтух, як чіхаючись в потилицю шукав по землі за люлькою. Його предовгі вуси і чуб звисали в низ і телепались в повітрі.

— Ось клопіт! люльку згубив. Прийдець ся без люльки їхати ще півтора доби...

— Не журись дядьку, ми пошукаємо тай знайдемо, потішали його хлопці і стали в траві порпати. Явтух поглянув на сонце. Воно стояло на південь і дуже жарило.

— А ну-те хлопці відвернемо воза. Усі три підперлись і поставили воза на усі чотири колеса. Показало ся, що у тім місци був колись доїзд до потічка, був беріжок зарослий травою, а коні не потрапили на слід. Явтух оглянув воза з усіх боків, чи що не зломило ся. Віз був цілий.

— Гарні коні, козацькі коні, — говорив Явтух — як вони воду занюхали. Ото, а я журились, щоби воду натрапити, буде при чому коні напоїти й обід зварити.

— Ну-те хлопці, поперед усього напійте коней; а ти розведи огонь я випатрошу козу.

Але кози на возі не було...

— От оказія! І козу чорт узяв. Гей ти, Семене, де твої очі були? Їхав коло воза і не бачив, як коза з воза упала? Хай вам трясця, ви сплюхи окаянні, тьфу! — гримав Явтух.

— Усі ми грішні — говорив Семен — та ти за козу не гримай, бо вона моя була, я її сплював...

— Як твоя? такий ти товариш? Коза була наша, чи я її встрілив чи ти чи Степан. Усі ми маємо до неї однакове право, і мені і тобі і усім належить ся кусок мяса, а він ось що вигадує: його коза!

— Візьми й мій пай — говорив Семен — тобі дарую...

Усі стали сміяти ся і Явтух не вдержав, щоб не сміятись, бо за козу сперечав ся, а її не було...

— Кажіть ви письменні та вчені, що чортів нема. А сеж чия робота? Віз вивернув, козу запропастив, люльки позбавив...

— А ось, дядьку, твоя люлька — говорив Івась — що саме випорпав її з поміж трави.

— Є? ну, славаж тобі Господи святий, що не осиротив мене грішного — говорив Явтух вже зовсім по-добрівши. — Та воно справді така днина, що не встоїш ся, щоб не задрімати. Варіть швидко обід!

За той час напоїв Степан коні і пустив пасти. Се-

мен розклав огонь і завісив казанок на кілках та всипав води. Явтух узяв ся зараз за люльку. Усім було весело. Вода стала закипати. Всипали туди пшоняної каші. Хлопці стали качати ся у високій траві.

— Идеш ти один з другим! — гукав Явтух — зараз устань, хочеш гадюку надоптати, тоді й живого не доведу до хутора. Хиба в степу не бував, коли не знаєш. У степу, коли хочеш лягати, то перш усього овечий кожух простели. Гадюка не любить овечого духу і не підповзне. Не один козак пропав від гадюки ні за цапову душу...

— А степові гадюку злючі?

— От спитав! Словеса господні читаєш а питаєш ся, чи злючі гадюки. Вкусить раз тай пропав, а знахора, що гадюку замовля, під рукою не маєш.

— А є справді такі знахорі?

— Певно є. То старі люди бувалі і на усіх хворобах знають ся. Наш пан сотник такого держить, а він у всіх в великій ласці. В спокійну пору то він бжіл доглядає, а коли трапить ся такий час, що хвороба на людей зайде, або гадюки розведуть ся, тоді вже йому спокою нема. Вважаєте хлопці, щоб йому у чімнебудь не спротивитись. Він дуже сердитий і воркотух страшений, але мудрий, страх мудрий, усі зіля знає, яке до чого Господь сотворив...

— А як його кличуть?

— Клучить його Микитою або таки просто дідом пасічником. А які він меди уміє виварювати, то лиш язиком облизує ся...

Поки так балакали, каша зварилася. Семен кинув в казанок добрий кусок сала і всипав соли до смаку. Ізняли казанок з огня і поставили його у воду, щоб каша простудила ся...

— Пшоняна каша довго придержує жар — говорив Явтух — бережись, не жалуй вітру з під носа, а то попечеш рота, що й цілий тиждень не здужаєш їсти... Явтух добув з воза пляшку горілки запіканої медом і стали частувати ся.

— А ви хлопці вибачайте тай води напийтесь. Горілка не для дітей.

— Ми би й так не пили — відповів Андрій.

— Пили чи не пили, а я не дам... сїдайте їсти, в кого є ложка, а у кого нема, най їсть долонею або постолом.

— А може би ми скупались! — питає Андрій.

— А купайтесь, тут ніде не глибоко, не втопите ся.

Хлопці роздяглись і пішли у воду, яка в одному місци була їм в пояс. Козаки не втерпіли і заки засїли до каші, викупали ся.

Зараз по обіді їхали далі. Тепер змагали просто на північ. Вже добре змеркло ся, ак стали на ніч. Явтух запорядив якою чергою мають в ночі сторожити. Назбирали багато сухого бадиля, щоб було чим цілу ніч палити. Повпинали коней на припони і стали варити вечеру. Ніч була на причуд гарна. Темно-голубе небо засїялось густо золотими зірками, які мерехкотїли наче свічки у церкві. Явтух порозстелював кожухи на землі і усї полягали. В повітрі було тихо. Недалеко перекликались перепїлки, десь з болота обзивав ся гупало своїм грубим голосом, инколи закряував журавель, заскиглила чайка.

— Ви хлопці спатимете на возі, буде вам цілком безпечно, та заки ляжеш спати, прочитай мені вечірню молитву, знаєш? На сон грядучим. Я хочу знати, чи так воно написано в книжках, як ми прості люди молимось.

— Добре прочитаємо, хочби й зараз...

— Ти подожди, голубе, перед вечерею не слід говорити молитву на сон грядучих... А не лячно вам хлопці?

— Чогож лячно? Я вже ночував з дядьком Касяном в степу.

— А вовкулаки, а відьми не боїтесь? — питав Степан.

— Чого ти діти лякаєш проти ночі? — говорив Явтух — що у степу відьма робилаб?

— Як що? Відьми усюди заходять, куди їй завгодно; сяде на мітлу тай їде як вихор...

— На відьомські зборища, а більше нікуди нема в неї діла.

— Говори своє, а відьма усюди своє діло має.

Мій дід таке розказував: У їх селу жила стара відьма, Одаркою звала ся. Вона робила в селі, що хотіла, а найбільше пакустила людям через те, що відбирала коровам молоко. Було трафить ся корова гарна, здорова, з великим вимям, а прийдеш доїти її, то молока буде капочка. А мій дід зайшлий був, значить не з того села. Чоловік бувалий і з великим розумом. Люди йому про своє нещасте розказують, а він йно підсміхаєть ся, та на ус мотає:

— Побачите добрі люди, що з весною того не буде, а відьмі усі чорти з самим люципером нічого не допоможуть. Та люди усе не повірили, бо знали, що Одарці нічого не встоїть ся. Вже знахорів з далеких сторін спроваджували й інших відьом радились, добре їм за се платили, нічого не помогло. — „Вона, кажуть старша від нас і дужша“.

Прийшла весна. Люди стали виганяти корови на пашу. А дід було устане ще ранше і вийде на леваду. Дивить ся, а Одарка цілком гола ходить по траві, де корови мали пасти ся, шепче свої чортячі молитви та усе якимось полотенцем по траві бє, та все в один бік. А мій дід слідком за нею, шепче собі отченаші та полотенцем по траві загортає, та усе у другий бік. Перейшли так цілу леваду. Одарка до хати, а дід став під углом тай дивить ся крізь дїрку. Відьма завісила полотенець на кілок та стала скубти, начеб корову доїла. А тут не молоко а кров у скопець лєть ся...

Відьма скрикнула і заклєла усіма чортами.

— Ото мені якийсь поганець наробив, та провчу я його, провчу — закричала та як кинєть ся двір...

Дід палякав ся тай втеки. Заки відьма відчинила двері, бо дід підпер двері кілком, та вже далеко був і відьма не покмїтила його. Того дня жінки надоїли повні скіпці молока, а відьма тим так зажурилась, що до вечера і околїла...

— Так твій дід знахор був чи що? Звідкіля такої штуки навчив ся?

— Він козакував, під Москву заходив і там від якоїсь відьми сього навчив ся. Він її з якоїсь пригоди освободив, та я того добре не знаю...

— А у книжках що про відьом говорить ся? — питає Явтух.

— У святім письмі написано так, що коли Господь потручав гордих ангелів у пекло, а то ще перед Адамом було, то від того чорти на світі взялись. А коли Ісус Христос наш спаситель освободив світ від діявольської сили своєю кровю, то вже чортяка не має тої сили що перше і тепер людям безпечнійше жити...

— Егеж — каже Явтух — воно так і є. Чорт ні такий страшний, як його малюють, ні такий сильний. От собі куцохвостий збитошник, що людям пакостить, на гріх наводить, але хто на Бога уповає і розум має, то так чорта убере в шори, як має бути, а то і цілком боки помне. Я се добре знаю...

За нашим селом є глибока балка, берегами поросла лісом. Там у землянці жив старий козак запорожець Созон Черепаха. Йому було більше ста років з роду. Той то мвів чортяк уговкувати. Було скачуть біля його мов цуцики, усе для нього роблять, водуносять, дрова рубають, їсти варять. А він лише візьме ся під боки, люльку покурює та лиш приказує, воловодить ними як Турок невольниками. А хай би котрий не послухав. Піймає за хвіст а так випарить, що Господи! Було йдуть люди о півночі і слухають, як старий вередує: „ти антипку, чи як там, чом сьогодні не скосив левади, хочеш, щоб відтак дощі пішли тай сіно замокло? Чортяка мимрить там шось гугнавим голосом, а старий за хвіст та за палицю та періщить, аж лускіт йде по балці, а чортяка пищить, скиглить мов бита собока. А Созон поки не відчистить свою сотню, чи кілька там йому присудив, то й не пустить з рук...

— Егеж, відчистять йому по смерті чортяки у пеклі у десятеро. Він певно свою душу чортяці записав — каже Семен...

— Не говори так, не зневажай праведника. Созон добрий чоловік був, людям помагав, у церкву ходив, богомільні книги читав, говів як слід і в покаяню помер. Усі люди його знали...

— Хибаж чортяка так нізащо, ніпрощо чоловіка слухати буде? Зажадає він відтак великої заплати, що й не говори.

— А я кажу, що буде служити за самі побої, лише треба знати спосіб, як його приборкати...

— Я в те не вірю...

— Як собі хочеш, а я вірю, лише що мені Господь такої сили не дав, то я так не потрафлю, а друдим Бог таке дав, що вміють чортяку осідлати...

Довго у ніч балакали. Степан став говорити казку. Від його одноманітного говорення хлопцям захотіло ся спати і полізли на віз під покривала. Довго ще чули голос Степана.

IV.

До оселі сотника Тараса Жмута треба буде ще оден день проїхати, щоб під вечір наспіти. Тепер вже околиця змінила ся. По дорозі надибали череди рогатої худоби, отари овець, табуни коней. Їх доглядали чабани на конях. На місці степової високої трави простягались широкі лани пшениці, жита, вівса, баштани з солодкими кавунами. Здибали пасіки, а далі переїздили через густі гарні козацькі оселі. Таких сіл Івась з роду не бачив. Вони ніраз не були схожі на Гаврилівку. Там було усе убоге, усе марне під панською кормигою. Там усі мусіли йти на панщину, у кого лише була до праці сила. Ніхто не був безпечний, чого від його ясновельможний пан або його помічник не забажає. Тут на вольних запорожських землях було зовсім не так. Хатки білі, гарні, веселі стоять собі рядком при дорозі, усі до сонця. Усі серед гарних садочків, посеред розкішних огорodів з усякою яриною. Народ веселий, співучий, бо кожен робить сам на себе і не мусить своєю кервавицею з паном ділити сь. Кождий платить свій пай на громаду тай усій повинности конець. Діти бігають собі по селу, з собаками грають ся і нікому на думку не прийде лякати їх паном, бо пана вони ніколи не бачили.

Бачучи таке Івась не міг з дива вийти. Він нераз сам, ще як зовсім малим був, втікав перед дворакom у кропиву, добре нераз попарив ся, а бояв ся плакати. Бо нераз таке було, що дворак йдучи селом впоре нізашо хлопську дітину нагайкою лише длятоко, щоб

почути, як воно плакати буде, а ніхто за ним не постоїть, бо усі дворяків боять ся більш самого діявола...

— Так у сих сторонах нема панів? питав Івась Явтуха.

— Ге ге ге! синку мій, тут вольні запорожські землі. Не на те наші батьки кидали свою землю, у пустий степ ішли, не на те свою кров проливали в боротьбі з ордою, землю сю своїм потом справляли, щоб панам служити. Вониж від панів втікали. Краще їм було загинати, як корити ся і на пана робити.

— А може й сюди колись пани зайдуть. У нас говорять старі люди, що колись теж свобода була, та опісля прийшли пани, й усе загорнули під себе, а народ в підданців повернули.

— Там їм ближше було, а тут вони сього не докажуть. Хай попробують. Тоді усе Запороже повстане як один чоловік та всіх віддадуть татарам... Пробували вже того пани нераз, так поки степ перейшли, то усі погинули як ті руді миши. Степ треба знати так, як його наш брат козак знає, треба навикнути до голоду і холоду і спраги, а без того небезпечно.

Серед тих розкішних розмаєних сіл було весело їхати. Не можна було ніяк зі шляху збити ся, ані лякати ся якої небезпеки. Тепер Семен міг сидіти на возі і дрімати доволі.

І коли прийшла пора обідати, не треба було розкладати огня серед степу і варити страву. Тепер могли заїхати до якої господи по дорозі і дістати усього.

Вже сонце стало клонити ся до заходу, як Явтух показав рукою село Михайлівку, куди саме вони їхали. Було видно високі верби, освічені жовтим промінем заходячого сонця. Коні почували себе близько своєї оселі і стали гнати що сила.

Вїхали в село таке саме як ті, що їх минули. В село вела широка дорога обсаджена деревиною. До полудня білили веселі козацькі хати. По вулиці бігала громада дітей ріжного віку. Вони здоровкались з Явтухом і заглядали цікаво за хлопцями. Минули церкву і завернули в бічну вулицю, де жив сотник Тарас Жмут. Від разу можна було пізнати, що не аби який

дук. Цілий хутір обведений частоколом на високім рові. Ворота були відчинені. Довкруги широкого обійстя стояли господарські будинки, стодоли, стайні на рогату товарину, конюшні, обороги на сіно. По середині двору колодязь з високим журавлем. Напротив стояла велика хата на два боки через сіни, а перед нею широкий на стовпах рундук.

Коли віз заїхав через браму у двір, зразу загавкали собаки і кинулись на них та пізнавши своїх і обнюшивши коней стали веселити ся. Скакали мало не на віз, підскакували і бігали довкруги. В конюшні заїржало тоненьким голоском лошатко і зараз відозвали ся коні у возі. Біля криниці крутилось стадо гусей, а в калюжі лежав здоровий підсвинок, хоч і як змагались гуси вигнати його з відсіля. Вони даремне гегали і щипали його за щетину червоними дзьобами з усіх боків. З конюшні виглянула голова молодого парубка :

— Здоров дядьку Явтуше! щасливо вернув?

— Спасибі, от як бачиш...

— Здорові школярі! — гукав парубок до хлопців — е, то якийсь не той, що торік. — Парубок подав ся знов конюшню.

— Злазїть хлопці, ми вже, славити Господа на місци. Ти Семене обійди коні, а ви оба позаносїть у хату, що привезли.

Хлопці позлазили та не знали, що з собою робити. Їх обскочили зараз собаки і давай нюшити. Тарка підскочила зараз і лизнула Андрія цілим язиком по лицю на привитане. Султан якось Івасеви не довіряв і з далека дививсь йому у вічі.

Ще хлопці не рушились з місця, як на рундук вийшов сам пан сотник Тарас Жмут. Чоловік вже в літах, кремезний та широкоплечий, з довгим вусом та оселедцем поза ухом. Одягнений був в старий червоний жупан підперезаний цвітистим поясом. У його роті сторчала велика турецька люлька. — Хлопці познимали шапки і низько вклонились.

— Здорові були скубенти! — гукнув пан сотник наче з мушкету випалив. Ну, коли здорові приїхали, так у хату ходїть. Здоров Явтуше! Гаразд?

— Гаразд! здоровий будь, пане сотнику, приїхали без пригоди.

Тимчасом хлопці держачи в руках шапки вийшли східцямн на рундук і поцілували сотника в руку.

— Ну-ко, покажись Андрійку, чи великий виріс за той рік. Славно, козак з тебе буде, як твій батько покійний... А цей якийсь інший, либонь не торічний товариш... Та воно все одно. Ну, хлопче, скажи, хто сього року у вас в куріні отаман?

— Знов мене вибрали — каже Андрій.

— Аа, славно! Як раз виберуть, то ще нічого, можуть не пізнатись, а як виберуть в друге, то вже не когобудь. Здоров, пане отамане — сказав сотник далі, підняв хлопця в гору мов перце і кріпко поцілував.

— А тебе чи хоч хорунжим вибрали? — звернув ся до Івася — ех ти кудерявий мов баранець. Твоя мама либонь ціле жите вовну прядла, що такого кудерявого привела... Як тебе звуть? Він потермосив Івася легенько за волося і поцілував теж.

— Я звусь Івась, та ще й Черноусенко по батькови.

— Його ще не вибрали, бо він що тільки сього літа у школу попав. Дядько Касян Бистрий його Татаринови у степу відбив тай у січ привіз — говорив Андрій за Івася.

— Опісля мені розкажеш, а тепер хлопці у хату. Гей там жінки! Козаків молодців приймайте, вином медом угощайте! — а ви горобчики поки що напетесь молока — сказав сотник тай моргнув весело. Держачи хлопців на перед себе за плечі, повів у хату, де вже сотничиха з дочкою біля стола поралась. Сотничиха старща вже жінка невибагливо по домашньому одягнена, панна сотниківна може шіснатцятлітня дівчина з завітчаною головою.

— Здорові були, пані матко, говорив Андрій кланяючись від порога. Сотничиха підійшла і поцілувала обох, те саме зробила і сотниківна.

— Та бо ти виріс Андрійку, не аби як — говорила сотниківна сміючись своїм срібним голосом.

— Ти йому, дочко, так не кажи — говорив сотник — то не аби що, а пан атаман...

— Витайте, панове отамання — говорила сотниківна кланяючись у пояс та сьміючись.

— Та що ви так розбалакались, а вони небожата мов вовченята голодні, дайте їм поїсти чогонебудь.

— А це, пані-матко, мій побратим Івась Черноусенко.

— Хиба-ж я тебе питаю, хто він? приїхав з тобою, то й добре; видно, що козацька дитина.

— Алеж кучерявий він, кучерявий! — дивувалась сотниківна гладючи Івася по головці.

— То ви вже і в побратимство зайшли? — говорив сотник сїдаючи на ослоні. Воно гаразд, що вже з малку придержуєтесь козацького звичаю.

— Андрій мене з води виратував, як я потапав...

— Та їжте, опісля будете балакати, — говорила сотничиха присуваючи їх до стола.

На столі було усячини. Хліб пшеничний покряний в шматки, овечий сир, кисле молоко, вареники, пряники, мід в крижках...

— Ну, Андрійку, не давай просити ся і товаришеви не давай дармувати...

Хлопці були голодні й уплїтали усе, що їм сотничиха раз у раз підсувала. Сотник сидів на ослоні і пикав люльку. Кілька разів хотїв щось спитати, та хлопці так завзято їли, що жаль було перебивати їм.

Аж Андрій обізвав ся перший:

— А деж Максим і Омелько?

— На леваду за сїном поїхали; не забаром вернуть ся, ще тобі добре навкучить ся з ними. Вже більш місяця клопочуть нам голову, щоб Явтуха на Січ послати...

Хлопці наїли ся, обтерли губи і перехрестили ся.

— Їжте ще — припрошувала сотничиха.

— Ні, більше не хочеть ся і спасибі, що нагодували... Хлопці вклонили ся і стали господарям дякувати.

— Тепер, Андрійку, я тебе питаю: вернули козаки з походу?

— Як ми виїздили, то ще їх не було, а тепер не знаю.

— Проведи їх Господи в здоровлю та зі славою! Минеї четі ти привіз?

— Привіз, пане сотнику, та ледве догадав ся, яка це книжка має бути, бо дядько Явтух, що не намозолив ся, не міг вгадати...

— Добре, що ти догадав ся, а може отаман шкільний не хотів дати?

— Для мене може бувби не дав та я відразу сказав, що се для пана сотника Тараса Жмута, то зараз видав та ще й полотенцем обернув.

— Спасибі, що не забув старого та шанує, не забуду і я про його школу.

За той час розглядав ся Івась цікаво по хаті. В такій хаті не був ще ніколи. У його Гаврилівці, хоч хатки й чисті, та убогенькі, а тут багатство аж у вічі бє.

На стінах повно багатой зброї: рушницї, пістолї, шаблї, турецькі кинджали золотом та сріблом вибивані, ікони в золочених рамах, стіл та ослони повкриті турецькими килимами. На полиці над вікнами срібні збанки, миски, чарки, та михайлики, боклаки обведені срібним дротом — усе покладене, поуставлюване в порядку.

У ту хвилю заїхала фіра з сіном у двір. Усі виглянули крізь вікно. На горі на сїні сторчали дві біляві головки. То були сотникові унуки-близнюки по його синові, що загинув у поході. Хлопята дізнавши ся від челяди, що приїхали школярі із Січи, трохи не попадали з воза так спішили ся. Вони зсунули ся з верху по мотузї мов ті миши аж позіскакували на землю. А далі з криком та сміхом побігли на випередки на рундук. Андрійко вже дожидав їх серед сїней. Оба хлопці відразу схопили Андрія за шию і стали цілувати. Івась стояв недалеко і дививсь на них. Оба хлопці були на себе схожі і з лица і ростом.

— Тепер, мої любі хлопці, привітайте ще мого товариша Івася.

— А ци він тез такий галний як ти? — спитав Максим.

— Побачиш, то й сам знати меш, шож я тобі скажу? Для мене він добрий, то й для тебе такий буде. Івась підійшов до хлопят і звитав ся з ними.

— А чи ти вмiєс млинка поставити?

— Трохи вмiю, а в тiм... ти мене навчиш.

Хлопята не хотiли з Андрiйком розстати ся, поки сотничиха не закликала вечеряти. Нi Андрiєви нi Iвасеви не хотiло ся їсти. Вони остали на рундуку i придивлялися, як челядь поралась коло сiна. Складали його довгими вилами на оборiг. Упоравшись з тим пiшли усi вечеряти. Перед хатою поставлено ослони. Сюди виносили з пекарнi цiлi казани вареної страви i стали роздавати у невеличкi коритка. Челядь сiдала на землі. Коже хрестило ся, добувало свою ложку i стало їсти поволи i з повагою дуючи довго на горячу страву. Були тут люди усiлякого росту: парубки, чабани вiд коней, товару i овець, молодицi i дiвчата, були люди старшi, чоловіки i бабусi. Усе те держалось сотника. Iвась начислив сорок п'ять голів. Пiдчас вечерi нiхто не промовив словечка.

Крiзь вiдчинене вiкно говорила сотничиха:

— Горпино! по вечерi заведи хлопцiв у шпихлiр спати, там вже постелено.

— Ми хочемо враз з ними спати — лепетали малi.

— Про мене спiть i разом, коли тамтi схотять.

— Добре, панi матко, будемо разом, там мiсця досить.

— Клякайтеж дiти перед образами, дiдусь вам молитву проведе, упоминала сотничиха.

— А коли я хоцу з Андлiйком — впирав ся Максим.

— Нi, ви сьогондi з дiдусем, а завтра вже як хочеш. Андрiйкови спати хочеть ся...

— Хай буде панi-матко, я їм проведу молитву як треба — говорив Андрiй — Лагодьтесь хлопцi спати...

Горпина встала вiд вечерi i повела хлопцiв на помацьки у шпихлiр спати. Нiяк було свiтити свiтла через то, щоб не пiдпалити настеленого сiна.

— Лягайте дiточки мої та спiть здоровi, ось тут насмотрите i заголовки i покривала. А цих малих покладьте в середину та вкрийте добре, щоб їм не завяло; ну, доброї вам ночи.

— Тепер клякаймо усi рядком, будемо молити ся Господови небесному. Андрiй став проводити молитву,

та Максим і Омелько не в силі були наспіти з молитвою. Їм захотіло ся спати. Вони перестали, а відтак зараз полягали у сіно і заки Андрій та Івась скінчили, вони вже спали.

— Правда Івасю, що пан сотник гарний чоловік?

— Справді, я такий зразу був несмілий, що трохи не заплакав.

— Тобі треба осмілюватись до людей. Інше діло там, де були пани та їхні підпанки, а інше діло між козацтвом. Тут усі рівні.

— А що ми завтра робити мемо?

— Поперед усього підемо купати ся. Тут є річка, хоч не така як Дніпро, але у двоє більша, як сей потічок, над котрим ми вивернули ся. Ходімо Івасю ще на двір. Я тобі покажу, якого гостинця я привіз сим хлопчикам. Андрійко розвинув полотенець і звідсіля виняв два коники дерев'яні, гарно розмальовані.

— Де ти се купив?

— На базарі. Хиба ти не бачив, скільки там цього добра водить ся? Крамарі якраз під сю пору завозять, бо не оден запорожець схоче дитині купити.

— Якби ти мені був сказав, що тут є такі хлопята, я бувби теж що небудь привіз...

— Привезеш нарік.

Пішли опять у шпихлір і полягали на сні. На дворі змеркло ся. Ще не хотіло ся їм зачиняти дверей, бо на дворі так гарно було. До шпихліра заносило пахощами від цвітника, який завела перед хатою панна сотниківна. У дворі стало стихати. Парубки виїздили з кіньми на леваду. Чути було, як в оборі корови жували... В ту хвилю показало ся щось невелике на порозі шпихліра, тай відразу посунуло до хлопців.

— От і татарка навідалась, — говорив Андрій. Справді була се собака. Вимахуючи хвостом, вона пішла до Андрійка, лизнула його по лиці, обнюшила спячих дітей, поласилась коло Івася і лягла біля порога.

— Як таку сторожу маємо, то й шкода зачиняти дверей — говорив Івась.

— І я так гадаю. Підожди, я ще вкрию малих. Він нащупав покривала і повкривав їх. — Тепер можемо спати. Дobreї ночі, Івасю!

У дворі чути було, як сторожний козак проходжав ся та відмовляв молитви...

Хлопці спали до високого сонця. Панї сотничиха заходила до них кілька разів та не хотїла їх будити, поки самі не прокинуть ся. Аж проміне сонця заглянуло туди та засвітило їм у вічі, тоді і посхапували ся.

— Заспали ми небожата. Вставайте, купати ся пора!

Максим і Омелько протирали очи і позїхали.

— Ану, хлопята, пошукайте під вашими подушками, що там найдете.

Хлопці повитягали розмальовані коники.

— А хто нам поклав? — спитали разом.

— А ну, вгадайте?

— Це ти нам пливіз із Сіци? Вони страх радїли, що й купатись не хотїло ся їм їти.

— Ну, ходїть мерщій — налягав Андрій.

Вийшли усї, та попрямували до річки через розлогий сад. Тут садовини такої, що аж галузе позгиналось і треба було його підпирати колами. Та перед Спасом ніхтоби овочу не рушив. Зараз за садом стояла велика сотникова пасїка. Тут панував старий дїд Микита. Хлопці поклали з поворотом від ріки зайти до його. Через леваду йшла поміж високою пшеницею придоптана стежка аж до річки. Річка була степова з низькими берегами, поросла з краю лепїхом. Хлопці роздяглись. Андрій полїз перший у воду і позсаджував з берегу хлопят. Вони зразу боязко держались його за шию, та відтак пішли у воду і стали плескатись та покрикувати.

Викупавшись завернули до пасїки. Дїд Микита поравсь перед огорожею над улиєм, який треба було направити. Він і не чув ся, як позаду його гукнув Андрій.

— Добрий день дїду! чолом тобі бємо.

— Якого біса репетуєш та бжолу лякаєш -- відозвав ся сердито дїд. Згодом він обернув ся.

— Ага! це ти Андрію? Коли приїхав?

— Приїхали ми учора вечером, сьгодні прийшли тобі поклонити ся, а ти і сердиш ся, хиба так годить ся?

— Чи я міг вгадати, що це ти? Давно твого голосу не чув, то й не пізнав, а тепер здоровий будь та розкажи, що на Січі нового?

Хлопці цілували старого в руку, а він гладив їх по голові.

— Щож би нового? Січовики у похід на Татар пішли.

— Якіб вони запорожці були, колиб у похід не ходили.

— Пішли з Донцями у купі.

— То й добре, більше їх буде, то й краще діло піде.

— А добичею треба буде ділити ся.

— Така та й добича на голодранцях Татарях, скільки кіт наплакав.

— То не варто було й трудити ся.

— Варто трудити ся, щоб козацтво не залежалось, не зледачіло.

Требача Татар провчити, бо хоч вони не те, що в давнину, а всеж ся собака віра шарпне нашого брата, коли лиш нагода трапить ся.

— Воно й тепер так було. З микитинської панки приходили на Запороже козаки жалуватись, що Ногайці жити їм не дають.

— От бачиш, що треба було... Підождїть хлопці тут, я вам меду винесу. У пасіку не заходьте, бо сьогодні бжолка розгулялась, то вас покусає. Дід пішов в пасіку, а за хвилю виніс кілька кришок меду на мисчині. Хлопці взялись до меду. Та зараз стали туди злітали ся бжолки...

Незабаром покликано їх від хутора. Хлопці справились з медом хутенько, подякували дідови і побігли. Максим і Омелько не могли наспіти за старшими. До того ще Омелько спотикнув ся і впав, а через него перевалив ся Максим. Оба добре чоломкнулись і стали плакати. Хлопці завернулись, щоб їх заспокоїти. — Від хутора заедно їх кликали. Тоді Івась побіг перedom, а Андрій йшов поволи з дїтьми.

У хуторі покмітили якусь метушню. Сотник стояв з кількома старшими козаками з села і щось з ними балакав.

— Коли ви того певні, так нічого гаяйтесь — говорив сотник. Хай сурмач перетрубить по селу тривогу, то зараз рушимо.

Козаки відійшли, а сотник прикликав Явтуха:

— Зараз поїдеш на розїзд з двайцятьма козаками. Чабани орду покмітили, я звелїв трубити збір. Невеличкий кажуть загонець із півночи вертає та спочивати пристановив ся, тим лїпше для нас, та всеж воно — стереженого Бог стереже.

В тій хвилї почувалась в селї сурма на тривогу. В селї заворушились, ладили зброю і тільки на коней ждали, бо вони були на пасовищи.

Явтух побіг в конюшню, а за ним з десяток сотникових козаків. За хвилю вийшли з відсіля в повній зброї і вели за собою осідлані конї. Хлопці ледви пізнали Явтуха. То вже не той балакучий, добродушний чоловіга, який віз їх сюди із Сїчи. Запорожець на всю губу. При боці шабля, за поясом пістолї, а позаду довга рушниця. Скочив на коня мов молодик, оглянув ся поза себе, чи усї готові і виїхав за ворота. В селї аж клекотїло. Жінки прикликали дітей в хату, селом гнали чабани товар, вівці, конї, аж курява йшла.

Козаки стали ловити коней та сїдлати.

— Степане! виведи мого вороного — гукав сотник, а сам пішов у хату.

Сотниківна подавала йому шаблю та пістолї зо стїни.

— Колиб татарва сюди вдерла ся, так ховайтесь у кустарник на річці, в хатї усе добро поховати. Я більше нікого не беру опрїч тих, що пішли з Явтухом. — Сотник вийшов на рундук і скочив на коня.

— Оставайтесь під божим покровом та нічого не бійтесь, казали чабани, що їх небогато.

Сотник поїхав в село. Уся остала на хуторі челядь стала збротись. Сотничиха подавала з комори шаблі, рушницї, списи, сокири, з льоху винесли порох та кулі і розбирали поміж себе. Сотничиха ходила усюди, чи усе в порядку. Не видно було, щоб налякалась. Вона лиш инколи споглянула з тривогою на дїтей, на дочку, видко лише їх долею журила ся.

Осаула Панько розпоряджав як і що їм робити.

Казав посідлати коні, щоб були на поготівлю, колиб треба йти на підмогу. Сотничиха веліла набрати води у бодні, щоб було на поготові, колиб прийшло ся тушити пожар.

За той час виїздили на майдан коло церкви щораз нові відділи козаків. Сотник розіслав сторожних на усі сторони села...

Надлетів посильний козак від Явтуха зі звісткою, що Татари справді рушили на південь поміж Михайлівкою і сусіднім селом Сторожинцями...

— Не знати, чи Сторожинці рушились, тодіб можна їх взяти. Та й так ніколи гаяться.

Він впорядкував свою ватагу і поїхали на край села, де й скрились поміж вербами.

В селі остали жінки, старі діди та малі діти. Усі ожидали кінця з тривоною. Давно вже Татари не показувались сюди. Андрійко з Івасем хотіли подивитись, та сотничиха завернула їх і приказала не відходити нікуди зі двору. — Тягла ся довга година непевного вижиданя. Усе жите затихло. Хиба собаки гавкали з дворів.

Аж нараз задудніло з того боку села, начеб від великого табуна коней.

Від села відозвалась проймаючим голосом сурма, почулись рясні мушкетні стріли, далі военний оклик, крик і гамір. Люди, що остались в селі хрестились і молились. Від часу до часу чути було голос сотника, що лунав аж сюди. Відтак змагав ся лише гамір, метушня, відірвані оклики...

Згодом надлетів посильний козак звіщаючи усім, що Татар розбито на порох.

Люди зраділи дуже від сеї вістки.

Козак пігнав на село і по приказу сотника порозсилано на усі сторони розїзди, чи часом який загін татарський де небудь не зачаїв ся. Розїзди мали їхати аж до сусідних сіл.

Тепер вже ніхто не вдержав дїтвори по хатах. Особливо хлопці пігнали в село. За ними пішли Андрій і Івась. Та на селі небогато можна було цікавого побачити. На возах з високо настеленим сіном везли ранених. Вони мали цозавязувані полотенцями голови,

руки та ноги й постогнували. Кожного завезли до його оселі, знимали обережно з воза і занесли до хат. Повезли кількох вбитих прямо під церкву. Сюди бігли найблизші крівні і голосили по покійниках. Усе те наводило сум на ціле село.

Аж згодом надіхав сотник на своїм воронім. У нього була повязана полотном голова. На лиці засохла кров. За ним їхала його сотня. Сотник видавав розпорядки осаулі, а сам підогнав коня прямо у свій двір. Сотничиха побачивши його таким, лиш руками сплеснула.

— Нічого не бійсь, жінко, говорив весело сотник. Трохи мене Татарин подрапав, та бач нічого мені, коли на кони сиджу; за те він сердега вже певно нікого не кусить більше.

Сотник віддав коня хлопцеві і пішов по східцях у хату. Прикликали зараз Микиту з пасіки. Він узяв ся до свого діла, а сотничиха з дочкою йому помагали. Хлопці були на селі. На прикінци вели повязаних Татар по двох, їх окружали козаки з довгими списами. Із заду йшло кільканайцять молодичь та дівчат, дітей недолітків та кремезних парубків, яких саме відбили Татарам. То був татарський ясир пійманий десь далеко на Україні. Народ стояв по краям улиці і цікаво придивляв ся сьому походу. Люди показували собі пальцями і гупорили між собою. Цілий похід пішов у двір сотника. Сотник обмитий і завязаний чистим полотном стояв на рундуку, робити справу з бранцями. Зібрала ся сільська старшина: судя, осаула, писар, десяцькі, отамани. Сотник був веселий. Йому подали його велику люльку і він закурив.

— Не довго воно, а так без люльки навкучилось, начеб три дні не курив... Гей жінко! перш усього звели бранцям дати їсти, вони бідняги, Бог зна від коли не їли. Татари можуть подождати, хай вибачають...

Сотничиха пішла між бранців. Вони були знеможені, знуждані, голодні і спрагнені. За сотничихою йшли наймички, несучи цілі оберемки хліба, сушеної риби; винесли й бочку молока...

— Іжте люди добрі, будь ласка — припрошувала сотничиха, — а вони мов зголоднілі вовки кинулись

на їжу. За той час молодиці відшукали своїх дітей між бранцями, пестили їх, голубили, та аж плакали з радощів. Між бранцями була якась пані з гарною дочкою і малим хлопчиком. Хлопчик був так знеможений, що мов неживий лежав під вербою в холоді з заплещеними очима. Мати з дочкою сиділи затрівожені над хлопчиком. Його лице замарене було болотом. Довге біляве волосся позлипалось, закудовчилось. Панська одежина була подерта. Так само обі пані були в подертих одежах з розкудовченим волосем. Молода дівчина сиділа мов нежива сперши голову на колінах. Бідна мати йшла хитаючись до керниці за водою, бо саме хлопчина отворив очі і простогнав: води. Пані озиралась чим води набрати. Хотіла набрати в пригоршу, та руки у неї тряслись... Її побачила сотничиха.

— А дайтеж хто сій пані якого корячка води набрать.

Андрій почувши се метнув ся у хату за корячком.

— Андрійку, приклич там Микиту, кликала сотничиха йому у слід.

Сама пішла до пані.

— Не журись, моя бідна, сердешна, відпочинь, про дитину не журись. Я послала по нашого пасічника, він певно твоїй дитині pomoже.

Від тих мягких слів пані заридала, вона хотіла йти з сотничихою до дитини та так заточилась, що мало не впала на землю. Сотничиха піддержала її в саму пору і повела. Хлопчина лежав мов неживий. Андрійко приніс корячок з водою, мати підвела йому біляву головку і напоїла. Спеченими губами проковтнув двічі і опять поклав ся на землю.

— Яка вода добра — заговорив по польськи.

Мати припала до нього і стала приговорювати пестливими словами. Сотничиха стояли над ними. — Ви мабуть голодні, зараз звелю принести вам молока.

— Спасибі вам, хай вам Бог заплатить, бо я не в силі, нічого у мене нема — і вона знов заридала.

— Андрійку, хай тут принесе Горпина глечик молока.

Надійшов Микита: — Хто тут скалічений?

— Микито, голубе, — говорила сотничиха, — оглянь оце хлопя, та порадь що небудь.

Микита прикляк коло хлопчини і став його оглядати. Повів рукою по грудях, руках і ногах, пощупав голову, обернув горі спиною і посмотрив крижів та ребер, відтак послухав ухом серця і довго держав руку на чолі.

— Нічого нема зломаного ні скалченого. Він дуже знеміг ся та налякавсь..., зголоднів... панська дитина не навична... нічого йому не буде... може трясця його візьме від того, що на землі спав та на те ми порадимо, здоровий буде, не журись. Та ми його звідсіля візьмемо. Найкращо йому буде в шпихліри, бо в хаті горячо. Звели пані сотничиха принести яку сорочину чисту з Омелька або Максима, щоб його передягти у сухе, розумієть ся вмити його треба. Андрійку, подбай, щоб вода була, а я його занесу. — Він взяв обережно хлопця на руки і поніс в шпихлір, де тої ночі спали хлопці. Сотничиха пішла між інших бранців. Пані подалась за Микитою, а її дочка остала на місци, начеб не бачила, що довкруги неї робило ся. До неї прийшла сотниківна Одарка та беручи її за плече сказала:

— Ходи зі мною, тобі передягти ся як слід, геть на тобі шматя рознесли, що голим тілом світиш.

Панночка підвела очи, мов зі сну прокинулась, та не могла своєю силою з місця рушитись.

Одарка підвела її. — Де мама? де Стась? — питає налякана.

— Не журись, голубко, вони безпечні, а ти ходи зі мною у мою кімнату, я тобі свою одежу дам.

А тим часом сотник на рундуку допитував пійманих Татар. До того прикликали козака, що знав татарську мову.

Татари звиняли себе, що вони й на думці не мали чіпати козацьких запорожських осель, що хотіли туди перейти у свій степ, везучи частину добичі із Волині, що цей саме загін відстав від головної орди та припадком лише туди попав ся...

— Відкіля ви йдете, скажуть нам ваші бранці,

а тепер ми порадимось зі старшиною, що з вами робити... Як ви гадаєте панове товариство?

— Що тут богато говорити, обізвав ся суддя. Вони бісурмени напали християнський край, узяли християнський ясир, за це їх треба покарати, бо вже, не поведемо їх на базар продавати, як вони нашого брата, їм треба відрубати голови тай біді край...

— Так буде найкраще — обізвались інші — тай найменче клопоту...

— А я би не так казав, говорив сотник. Подивіть ся, скільки їх тут. Скільки би тут голов відрубувать треба: рука зомліє. То не лицарське діло повязаним рубати голови. Правда, що вони нас не чіпали, бо не чути було. Подумайте, скільки тут робучих рук змарнувало ся. Я так гадаю: Розділім їх поміж громаду, на кожний двір по скільки випаде. Хай нам роблять коло хліба, бо топер саме пора, а в осени по роботі пустимо їх на усі чотири вітри. З того будемо мати ще й сю користь, що не зачіпимо тих чортяк. Коли їх подратуємо, то шельми прийдуть до нас цілим загоном, а тоді може бути нам халепа. Чеши дідька з рідка...

— Розумне слово сказав ти пане сотнику, так буде найкраще. Хліба у нас доволі сього року, конячого стерва знайдець ся, бо вони сала не їдять, горілки, меду не пють, а робучих рук треба. Півтори сотні наших пішли з січовиками... Так буде найкраще...

— Згода панове?

— Згода!

— Проголоси це, козаче, бранцям і скажи, що як би котрий поважив ся втікати, так неперемінно повисне.

Перекладач сповістив Татарам присуд старшини і вони дуже зраділи. Вони стали кланятись сотникови і присягати на Магомета, що жаден не втече.

Зійшов ся повен двір козаків і стали паювати поміж себе бранців.

Тепер прикликали християнських бранців перед старшину. Вони стали кланятись, хапати сотника за одержу та дякувати...

— Не нам дякуйте, люди добрі, а Господеви небесному, що вас освободив з неволі. Те що ми зро-

били, зробилиби й другі козаки, бо це наше святе діло обороняти християнський народ від бісурмен; а ви мені скажіть, з відкіля ви?

— Ми усі з Полонного близь Острога. Нас захопила татарва у полі при сінокосах. Село спалили, народу вибили тьму, спалили і зрабували панський двір, вбили завідчика, а його жену, дочку та дитину у полон взяли. Вони тут між нами. Наволоводили нас Господь знає куди, ми терпіли голод тай спрагу, водились ми більше тижня, та прийшлоб ся нам пропасти так, як багато нашої дрібноти заморилось, та вас Бог прислав нам на вибавлення...

— Наші козаки розберуть вас як гостей до своїх хуторів, відпочиньте, відживіть ся, а опісля подумаємс, що робити треба... Гей панове товариші, а заберіть тих бідних до себе у двори, у мене також який десяток може примістити ся... А де люди добрі ваша пані?

— Нею пані сотничиха піклуєть ся.

— А який той ваш пан був? — спитав оден козак, що колись теж панським підданцем був, поки на Запороже не втік.

— Поганий був чоловік, панщиною мучив, карав...

— За те покарав його Бог, а тепер його жінка та діти під козацьким тином остали, тай то ще благодать, що у Крим не попали а то ще гірше було би...

— Ми би їм куска хліба не дали, бо далєбі не заслугують на те, обізвалась одна молодиця із пійманих...

— Гріх тобі таке говорити, гримав сотник. Досить для неї кари, досить. Чоловіка втеряла і з пані зробила ся жебрачкою, та потому з своїми підданцями татарську падлину мусіла жувати... Я її кривди не зроблю, хоч у мене їй панства не буде...

VII.

Малого Стася передягли в одєжу Омелька. Микита напоїв його зілем і прикрив кожухом, щоб зіпрів. Його не відступала бідна мати на хвилю. Сотничиха принесла їй свою одєжу і трохи теплої страви. Панночкою зайнялась Одарка в своїй кімнаті. Вона при-

брала її в свій найкращий одяг, в мережану сорочку, зелену спідницю, наділа на неї горсетик та ще й гарне намисто на шию з великим дукачем почіпила. Її гарну головку і полове мов лен волосє причесала і квітку почепила. Панночка ще не відійшла з переляку. Позволяла з собою робити, що Одарці захотіло ся. — Якаж гарна з тебе дівчина — говорила Одарка, відступившись трохи, та приглядаючись на віддаль. — Далєбі, що й рідна мама не пізнає... Ой лишенько, булаб і забула; Таж в тебе черевиків нема... твої підрались геть, підожди голубко, є в мене зайві і черевики і паньчішки, усе тобі дам, лише не будь така мов мертва. Та дякуй Богови, що тебе із татарського пута освободив, гіркаби тобі доля була. Біда нашій сестрі у татарську неволю попасти. Тебе би одлучили од матери од братчика, та якому препоганому туркови у гарем продали... А як тебе звать, панночко.

— Я звусь Марилька...

— Себ то по нашому Марійка, так я тебе і звати буду, бо тамто чогось мені не складно вимовляти... У тебе батько є?

— Його Татари вбили — говорила Марилька тай розплакалась...

— Так йому було на долї написано, хай з Богом спочиває, та ти сердешна не плач, шкода твоїх сліз, ними його із мертвих не воскресиш... Кілько то наших козаків гине, та щож діяти?... Ну, не плач бо, перестань. — Одарка припала до неї обняла за шию і стала цілувати...

— Надягни ще паньчішки мої, черевики, я тебе до мами твоєї поведу, вона в шпихліри, коло твого братчика. А як його звать?

— Стась...

— Я не знаю, як воно буде по нашому, та я поспитаю батенька, він усе знає. Ви певно Ляхи будете...

— Так...

— Ну, все одно, коли ви лиш хрещені, то у нас між козаками біди вам не буде... Ну, тепер, Марійко, коли ти так гарно прибралась, я поведу тебе в світлицю та батькам покажу... Одарка взяла Марійку під руку і повела у світлицю. Тут сидів за столом сотник

і частував старшину медом. Сотничиха припрошувала гостей.

— Матусенько, поглянь, се моя нова подруга, зо-віть її Марійкою.

Усі подивились. Дівчина вийшла на причуд гарна...

— Здорова була, панночко, — привитали її усі. Сотничиха поцілувала її в головку.

— Булиб за тебе, небого, Татари узяли великі гроші, каже суддя, дивлячись на її вроду, а сотник перебив: — А тепер хай вибачуть, бо не візьмуть... Чи ти дівчино їла що небудь сьогодні, бо із сих цяцьків, що на тебе Одарка поначіпала, ситою не будеш.

— Яб хотіла маму побачити — говорила Марійка, вже по українськи.

— Ляшка, а по нашому добре балакає — відозвав ся дядько Явтух, що сидів посполу зі старшиною і попивав мід...

— У мене була пістунка із Українців та я від неї і навчила ся.

— Ходи, поведу тебе до мами — казала Одарка і повела її за руку у шпихлїр.

Челядь що стояла на дворі і не пізнала тепер тої обідраної бранки татарської...

Зближаючись обі дівчата до шпихлїра стрїнули діда Микиту, що саме виходив від хорого хлопчика.

— А як там з ним? — питає Одарка.

— Нічого, здоровий буде. Вже пріє по липовім цвіті, а се знак, що й трясці не буде — відповів дід на ходу у свою пасїку. Марійка від того дуже зраділа...

Пані дуже здивувалась, побачивши свою доню в такім одязі.

— А ви, мамо, як передяглись? — спитала Марійка, побачивши свою маму одягнуену в убранє сотничихи та ще з повязаною хусткою на голові.

Обі посміялись із себе, перший раз засміялись від того нещастя, яке їх стрїнуло.

— Слухай, Марійко — говорила Одарка. — Коли ти чого небудь забажаєш, зайди до мене у кімнатку. Одарка відійшла.

Марійка присїла біля матери на сїні:

— Які вони всі добрі для нас — заговорила перша Марійка, як вони нами піклують ся мов рідні...

— А я страх бояла ся йдучи сюди. Мені все говорили, що то народ дикий, безсердечний, що вони до нічого більше не вдались, як у полі на панщині робити або рабувати, а воно ось що... Як ми нераз против них грішили, що з ними пани на Україні не витворюють, а воно ось що показує ся.

— А я передчувала, що воно не так є, як говорили про них наші. Нераз я плакала, як покійний тато казав їх за що небудь тяжко карати, карати без серця, без милосердя...

— Про батька не яло ся тобі, доню, говорити слів догани. Він так робив, як усі пани робили, бо всі тої думки, що Українців можна удержати в послуху гострим поступованєм, не попускаючи їм в нічім на оден волос...

— Та вжеж, воно треба було перевірити, як воно є. Кілько то сліз пролито було і за се мабуть нас Бог скарав, і ми тепер діди... Марійка закрила лице долонями і заплакала...

— Ніхто Божих шляхів не провідає... Коли се була кара, так ми свої гріхи спокутували.

— Дай Боже, щоб се був край нашій біді...

Тимчасом на дворі було дуже гамірно. Бранців християнських остало небогато, бо розібрали їх козаки по своїх хатах. Челядь стояла гуртками і розказувала усілякі пригоди нинішнього дня. Поміж ними вертілись Андрійко з Івасем, щоб розвідати про те, чого самі не могли бачити. Їм жаль було, що пані сотничиха заборонила їм віддалятись від хати. А люди розказували собі, як Чабан Омелько їдучи за кіньми, покмітив в степу татарський табор, як він не показуючи нічого по собі полишив коні на божу волю і завернув що сили в село, щоб звістити людей про небезпеку. Оповідали відтак, як справно Явтух їх підглядав, як повзав гадюкою під сам табор, поки не розвідав усього, чого йому було треба. А вже найцікавіше було, як пан сотник зі своїми козаками вдарив з боку на втікаючий татарський табор, як вгнав ся в середину перший на своїм воронім кони, як рубав завзято. Хлопці чуючи

се аж горіли з радощів та жалували, чому вони ще не козаки і не можуть ворога бити.

Від того часу плило життя на хуторі сотника Жмута так одноманітно, що й говорити нема про що. Послідню пригоду стали люди забувати. Лише хлопці малі вигадували по селу ігрища в татар та козаків.

Настав відтак оден тиждень слоти. Дощ падав день у день. Тоді хлопцям страх навкучилось, а сотник звелів собі відчитувати минеї, які дуже уважно слухав. У ті дні заходили до нього козаки сусіди, приходив місцевий священик і вчитель. Сиділи у хаті, а Андрійко читав книжку про святців божих своїм дзвінким голосом. Инколи приводив вчитель кращих хлопців із своєї школи, приходили два поповичі Танас і Пархомій, яких вчив батько дома, і виручали Андрія, коли змучив ся. Сиділи було так довго в ніч. На дворі хлюпав дощ, небо зайшло хмарами, а вони усі сиділи в хаті. На прикінци сотник частував гостей медом і тоді розходили ся по домівках.

Слота трівала цілий тиждень. По улицах стояло болото, річка мала повні береги води. Слота дуже людям надоїла, бо то вже і хліб з поля було час збирати. Люди споглядали на небо і всіляко ворожили.

Аж по тижни став подувати вітер. Хмари рідшали. Місцями показувались полоси голубого неба, инколи блиснуло сонце ясним промінем. У вечір хмари понесло геть і на чистому небі показали ся ясні зорі. Таку новину приніс козак у хату сотника, де опять зібрались слухати слова божого.

Від того усі зраділи. Кождий міркував, до якоїби роботи взятись йому завтра. Робота в полі дуже припізналась.

— Не знать, як людям догодити — говорив съвященик. Иноді така посуха, що годі діждати ся водиці небесної, а иноді знова таке ллеть ся, що на цілий рік би стало.

— Все те від Бога — обізвав ся вчитель — а чоловік, щоб який мудрий, того не переїначить.

— А воно є такі мудрці, що хмару стягне або відверне...

— Не говори так, Пархеме, — упоминав пан-отець — нема таких мудрців, се одному Цареві небесному таке можна...

— Що ні говоріть, пан-отче, а такі люди є. Мій покійний дід розказував, що такого знахора знав і його чудеса на вічі бачив...

— То сей знахор напевно з чортом покумав ся, се чоловікови не під силу...

— Того я не знаю — продовжав Пархом — за се покійний дід нічого не говорив. А каже таке: було, як наближаєть ся чорна хмара, той чоловік — я забув його імення — вийде на поле без шапки, ходить границею наших піль і якісь молитви відмовляє, руками вимахує, та такий тоді, що не приступай та не чіпай, він начеб нічого не бачив, не чув. Ходить так, аж цілком знеможе ся і таки де небудь на межи між ланами мов неживий впаде. А хмари колотять ся, мішають ся, в них клекотить, начеб вода варила ся, а відтак геть завернуть і підуть боками... То сей чоловік таку працю звичайно опісля відлежав, не міг ні рукою ні ногою рушити... А се, що ви кажете, буцім то він з чортякою покумав ся, то неправда.

То богомільний чоловік був, у церкву як слід ходив...

— Молитвою щирою та твердою вірою можна усього dokonати — говорив священник.

Ісус Христос, наш спаситель глаголе до апостолів своїх: колиб у вас на стільки віри у серцю, як гірчичне зернятко, ви би одним словом цілі горо з одного місця у друге переносили та переводили...

— Вже ви за чортяку куме і не говоріть, він на те й є, щоб людям пакостити, а не помагати...

— А часом то й чортяка людині віддячить ся — говорив козак Прокіп Задерний.

— Мій покійний батько розказував, що у давнину, під Каневом у балці над Дніпром запорожець жив. Він з чортом не знав ся, але знав таке, що чортяку побачив. Бо то не кождому чоловікови се можна. То є таке сало, не знаю з чого воно береть ся. Помажеш ним око, так зараз і бачиш усю чортову сімю.

Такого сала і той запорожець звідкілясь роздобув.

Йде він раз над Дніпром на рибу. Аж глянь над болотом в очереті чортяка сидить. Старий чорт був, а такий збіджений, обдряпаний, аж жаль було глянуть. Сидить тай задумав ся. Аж гульк із очерету вовк виходе. Покмітив чортяку тай закрадаєть ся. А відомо усім, що вовк чорта так схрупає, начеб ягня. Так, так. Чорта або св. Юрій громівкою вбє, або вовк ізїсть. Без того, то вони так би на світі намножились, що нашому братови не булоб де жити. А св. Юрко, то так начеб осаула над вовками. Він ними розпоряжа, а вони слухають.

— Та ти, Прокопе, договори вже раз, що з тим чортом стало ся?

— А нічого не стало ся. Лише що вовк ладив ся до скоу, а запорожцєви жаль стало, та як не гукне: — Бережись, чорте! А чорт іно оглянув ся тай гульк у болото. Вовк завернув і пішов у ліс.

Згодом якось, у ту сторону Ляхи зайшли. Вони тоді розбили козаків і брались геть винищити козацькій рід. Розіслали по Україні команди, що за козаками усюди нюшили. Дізнались Ляхи і за того Запорожця. Оточили балку довкруги і вже булиби його піймали. А запорожець сидить собі у своїй землянці і нічого не знає. Приходить до нього пан у хату:

— Здоров, козаче!

— А здоров!

— Ходи на зорі поглянуть...

— Які там зорі, на що вони мені?

— Ходи козаче, не гай ся. Ляхи балку обступили, живого піймати тебе хотять...

Запорожець виходить на світ, рушниця у нього в руках. Йде в оден бік балки — Ляхи, у другий бік, Ляхи. А панок усе за ним слідком та посміхаєть ся:

— Ну, кудюю втечеш, козаче?

— Бачу, що нікуди мені втечи. Прийдець ся загинуть, та не дешево продам я своє житя. — Він подав ся у землянку, що би звідсіля оборонятись та тут загинуть. А панок йому:

— Я тебе ізбавлю, каже.

— Не твоя сила. Так мені і пропадати...

— Ні, не пропадеш, сідай мені на спину...

Запорожець гадає собі: їздив я на різних конях та ще і на панови попробую.

Поліз він панови на спину, чепивсь руками за шию, підобрав ноги, а пан як свисне собою в гору, аж під хмари, і так заніс його аж під саму Січ і там його посадив.

— Порадь собі сам тепер, моя сила на Січ не може.

Запорожець бачить вже, з ким діло, тай каже: — Спасибі тобі антипку, що від загибелі вибавив, та коли ти гадаєш, що я за це тобі душу свою запишу, то нічого з того, краще занеси мене назад у балку, хай мене краще Ляхи замордують...

— Нічого я від тебе не хочу. Я лише за те тобі відплатив ся, що ти мене від вовка остеріг. — І з тим словом чортяка мов під землю провалив ся... а запорожець помандрував у Січ...

— Не пристойно нам такі речі слухать — говорив священик, краще ми скажім господареві: доброї ночі і ходім во свояси...

На другий день взялась дуже гарна погода. Сонце світило від самого ранку. Люди ладились з косами та серпами у поле. По цілім селі чути було клепане кіс. Ладили вози. Дітвора вийшла гурмою на улиці, ступала по калюжках води, згортала свіже болото і робила буханці, вареники...

Як вже сонце підійшло вище, село опустіло. Остались лише діди немічні і жіноцтво з дітворою.

Січовим школярам не було ніякої роботи. Вони зайшли на попівство і стоваришували ся з поповичами. Ходили разом ловити рибу в річці. За ними йшли слідом Максим, Омелько та малий Стась, якого прозвали Остапом. Пані зразу не хотіла хлопця від себе пускати, та він так напирав ся, що годі було його здержати.

Марійка товаришувала з Одаркою. За те пані не знала, куди дітись. Козацька простота її разила. Вона була, що правда, до усіх приязна, та не могла зі своїм теперішнім положенєм зжити ся. Завважала се пані сотничиха. Зразу думала, що се задля неспіливости

і старала ся паню осмілити до себе. Згодом пані дала їй пізнати, що пані-шляхтянка, то не те, що козачка.

Одного разу зачула сотничиха, як пані докоряла дочку: — Ти до краю спростачієш та козачкою станеш, що ніяк тебе у наше товариство повести.

Сотничиха сказала про се чоловікови.

— Хиба я не бачу? При найблизшій нагоді звелю відвезти їх у Київ, хай самі про себе промишляють.

А хлопцям було тут наче у раю. Сотник звелів Явтухови вчити їх їздити на кони, „щоб козацькі діти не марнувались“. Тепер вже і про Січ забули і радіби тут на все остати. Кілька разів їздили з нічліжанами у степ, возили з поля хліб, а час минав стрілою.

Наспіла пора відїзду. Сотник звелів Явтухови відвезти знов хлопців. Тоді окрім воза на яким їхали навантажили другий усякою провізією для школи. До того ще сотник дав Явтухови капчук з червінцями для шкільного отамана січового.

Усі дуже щиро пращали школярів. Сотничиха мов рідна мати супроводжала їх, а панна сотниківна надавала повні пазухи горіхів, медівників та пряників, щоб у дорозі було що їсти. Стара Горпина аж заплакала пращаючи їх. Вона заєдно голосила, що їх більше вже не побачить, бо їй сього року вмирати прийдець ся.

Навіть пані з дочкою та синком вийшли хлопців пращати.

— Тями, Андрійку — гукав сотник з рундука — на рік приїзди знову та приведи зі собою того кудерявого баранчика...

Дорога на Січ відбула ся без жадної пригоди. Тепер степ трохи не так виглядав. Лани блищались стернею, трава місцями покошена, а далі зісхла від сонця встелювала степ сірожовтою соломою...

VIII.

Вернувши на Січ, застали вже козаків, що у поход ходили. Похід повів ся як слід, козаки навіть не йшли до Криму. Покарали добре степових Татар, побили, набрали табунів коней. Відтак мурза тої орди заключив

з козаками мирову і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чіпати. На тім похід і скінчивсь.

На Івася чекав нетерпеливо дадько Касян. Стрінувши хлопця трохи його не задавив в обіймах, так дуже радів.

Для школярів началось звичайне життя у школі при науці, серед таких самих обставин, як і перше.

Минуло так пять років. Що року, приїздив за ними Явтух і забирав їх у Михайлівку. По пятім році Андрій вийшов із школи і перейшов до новиків, себто до тих, що ще козаками не були, а під рукою козаків старших вчили ся козацького воєнного ремесла. Та мимо того він не перестав дружити ся з Івасем і вони нераз нагадували собі, як то гарно буде, як вони стануть козаками товаришами і тоді по козацькому звичаю запрягнуть собі у церкві побратимство. Молодики ходили з козаками у недалекі походи, а коли молодикови повелось доконати щось таке, чого від нього не вимагало ся, тоді товариство приймало до гурту, і час його молодництва переривав ся.

Січові козаки робили усіляку службу для Січі. Ловили звіря, рибу, їздили на розїзди, на посилки, перевозили людей через ріку. Андрійка передали під руку старого перевізника Охріма Хвоста, длятого, що він добре знав ся з водою.

Одного разу приїхало на Січ посольство московського царя. Було кількоро знатних людей, а між ними думний дяк Фома Васаров. Він привіз Запорожцям богаті дари і упоминки. Цар просив козаків, щоб дали йому військову поміч.

На Січи був звичай приймати послів від чужих держав з великими почестями. Тож і тепер кошовий батько вирядив їм на зустріч старшину козацьку. Посли стояли на другім березі ріки. Старшина козацька зійшла на порон і перевізник відчалив від берега. При обслузі порома був і Андрійко. Він бачив усе, мав нагоду придивити ся цілій церемонії, повитаня. Московські послы були одягнені в довгі халати з шовкової золотом тканю матерії, в великих кінчастих шапках, рамованих дорогим соболевим футром. Козаки у гарних оксамітних контушах, в сапьянових чоботах на срібних підківках з шаблями та пістолями за поясом вийшли на беріг

і подались до московських шатрів. Тоді вийшли і Москалі та стали собі обопільно кланятись. Андрійко побачивши тих бородачів та прирівнюючи їх до гарних, складних козаків з чисто обритими лицами та головами з довжезними вусами, сміяв ся в кулак. Москалі у своїх халатах були неповоротні. До того вони держались з такою повагою задерши голову в гору, начеб їх хто на коли настромив.

Наговоривши собі цілу копицю чемностей на повитанє, пішли всі до ріки. Козаки пустили гостей передом. Так само було, коли прийшло ся входити на пором. Відтак відчалили пором від берега і він помчав ся на ріку...

Не знати звідкіля взялась на ріці більша філя. Вона закрутила пороном і обернула його боком. Керманич запер ся кермою і вона зломилася а пором поплив безвпинно долі водою.

Тоби ще нічого, та на противнім березі, куди саме рвуча вода несла пором стояла над берегом камінна скеля. Заходила небезпека, що коли філя вдасть поромом о скелю, так піде він неперемінно в драбязги і усі потоплять ся. Порома не сила було здержати. Козаки поскидали контуші, повідпинали шаблі і ладились скакати у воду. А що зробити з Москалями? Ледве, чи они знають ся з водою, та чи дадуть собі раду. Москалі дуже налякали ся. Вони знали, що приходить ся їм послідня година. До того ще оден керманич, що хотів веслом здержати пором, втратив рівновагу і пірнув у воду. Заки його голова показала ся на верх води, пором був вже далеко...

Тоді Андрій скинув із себе свитину, сорочку і штани, поскакав на перед порома і скочив у глибоку воду. Усім здавало ся, що він хоче втечи від небезпеки. Андрій тимчасом показав ся на верх води і плыв що сили до берега. На його плечу видно було линву, що одним кінцем потопала у воді, а другим була привязана до порома. Андрій плыв дуже швидко до берега. Доставши ногами дна, він хопив линву обіруч і з тяжкою бідою, поки линва не напружилась вийшов на беріг. Він став з усеї сили тягнути пором до берега. Та вода душа була від него, і булаб його неперемінно

потягла до себе. Андрій йшов берегом, держачи усе лину в руках, поки не натрапив на березі грубезну вербу. В одну мить завинув лину за пень верби, та ще обкрутив кінець довкруги грубої гиляки. Пором задрожав так, що московські послы аж попадали, і став колихати ся. Було се яких пятьдесят кроків від тої небезпечної скелі. Андрій став що сили кликати помочи. Козаки бачили з берега, що діє ся, та ніхто не знав, як сему порадити. Усі були певні, що не минути поромови скелі, та що прийдець ся їм напевно загинати. Тепер бачучи що стало ся, козаки стали бігти що сили до того місця. Десяток сильних рук чепили ся линви і стали притягати пором до берега.

— Як ти хлопче називаєш ся? — спитав старшина Андрія, що стояв на березі голий, та важко дихав від утоми.

— Перш одягну ся, а опісля скажу, говорив Андрій.

Він скочив на пором, трохи по дорозі не перевернув товстого московського посла і став одягати ся.

— Та це Андрій Грушка, новик, що йно перед роком січову школу покинув, говорив керманич...

— Грушка? еге-ж! Твій батько на морю загинув, славний козак був, під Очаковом, тямлю добре — ну в батька ти синку вдав ся, та нам жита вратував... спасибі синку, — старшина погладив його по мокрій голові.

— Какой маладец, спасібо Андруша. Как тебя зовут Груша? так лі?

— По вашому либонь груша, а по нашому таки Грушка...

— Всьо равно, любезний мой. Панімаєш ти, что зделал? Ти спас жите верних дітей восточново царя.

— Або я знаю чиї ви діти будете, спас, чи не спас, а зробив як слід було, коли керма зломилась.

— Харашо мальчик, ми тебя царські пажалуєм.

— Та чого мене жаліти, коли міні нічого не стало ся, говорив Андрій сміючись... Колиб я був втопив ся, то й вам так би було, і не жаліли-би...

Козаки стали сміяти ся.

— Как он резко вазражаєт! говорили Москалі — какая дьорзость!

— Не дивуйсе ся ваші милости, він не розібрав як слід вашої річи — оправдував старшина.

Посли поглянули по собі, а далі стали скидати гроші, які оден хотів передати Андрієви.

— Спасибі вам панове, я не візьму, мені не треба, за гроші я у воду не скавав.

— Візьми Андрію, а то обидять ся, вониж послі великого царя, це вони тебе нагороджують. — Андрій узяв гроші та впустив у свою кишеню.

— Спасибі вам мої добродії за почесне, і здорові будьте — він хотів йти, та старшина задержав його:

— Тобі слід хлопче поцілувати їх в руку.

Андрій од нехочу обійшов усіх Москалів цілуючи їх чергою по руках.

— Ти грамотний? — питав думний дяк...

— Я скінчив січову школу і знаю грамоту добре...

— Ми возьмьом тебя в Маскву, мальчик, говорив думний дяк.

— Спасибі, я із Січи не пійду, відрубав Андрій і пігнав до пристані.

Тут обступили його зараз козаки і стали допитувати ся, що і як.

Тимчасом послі пішли у Січ. Із січових валів гримнула гармата на повитанє великих гостей. На стрічу вийшов кошовий батько і по повитаню повів гостей у хату. Сюди позносила челядь скрині з подарками для Січи від московського царя. — Коли кошовому розповіли сьогоднішну пригоду, він каже:

— Бравий хлопець у свого батька вдав ся. Як гадаєте панове, йогоби слід у козаки вивести...

— Молодий, але проворний та розумний з біса. Я тямлю, як кілька літ тому школяра товариша з топелі виратував...

— Приклич його сюди, каже кошовий до сильного козака.

Побігли до перевозу за Андрієм.

— Ходи небоже, кошовий кличе.

— А то чога?

— Не бій ся, бити не звелять...

Андрій пішов так, як стояв. Кошовий подивився на його, оглянув :

— Мені здавалося, що то ще дїтвак, а то козак мов дубок. Слухай хлопче: за це, що ти сьогодні зробив, що тільки людям жите вратував, і то послам великого царя православного, ми тебе в козаки — товариші переводимо. Ти підеш до переяславського куреня. Одежу та зброю видасться тобі з січової скарбниці, ти заслужив на це...

— Спасибі ясновельможний пане за честь, спасибі і за подарки, та в мене є свої гроші не то що на одежу, але ще й коня за це куплю...

— Ов! а звідкіля ти грошей роздобув? У похід ходив, що?

— Ні, отсі добродїї мене, як вони кажуть, пожалували, та грошей багато дали за те, що трохи в воді замочився...

— Так буде як я кажу, а гроші сховай. Тобі треба до куреня вкупитися та товаришів як слід почастувати — ну йди з Богом. Коня поки що тобі не треба. Твоя доля не на коні, а на байдаку, ось що. Ну, йди собі з Богом, та зайди в канцелярію, щоб тебе у список замістили...

Андрій не чув землі під собою, так радїв. З канцелярії пішов у складню січову, де видали йому одяг і зброю. Зараз і передягся. Надїв шакапові нові чоботи, широкі з матнею штани, надїв зелений жупан, підперезався цвітистим поясом, припняв шаблю і надїв високу овечу шапку з червоним дном. Пробував покрутити вуса, та його ще не було, бо йно що мох засївся. Перш усього пішов в школу. Колишні товариші зразу його не пізнали, а далі дуже зраділи, обступили його довкруги та стали випитувати. Івасеви аж очі світилися з радощів:

— Така нагла перемїна з тобою Андрію, скажи, як воно сталося?

— Нічого, сьогодні я Москалів з топелі вратував. Нашим булоби нічого не сталося. Я знаю, вони булиб поскакали у воду тай виплили, але довгополим москалям булоб капут...

— І за це тебе в козаки перевели?

— Не тільки те, ще Москалі добряги цілу пригорщу червінців дали.

— Ну, тепер хлопці, здорові будьте, я опісля до вас зайду, тепер міні до куріня пора...

— До переяславського...

— Там дядько Касян Бистрий записаний.

— Я се добре знаю і тому міні би його поглядати треба.

Андрій відійшов бадьорно. Він підпустив шаблю так, що аж по землі волочилась. Хлопцям трохи очи не повилазили, так дивились за своїм колишнім отаманом. Андрій стрінув на базару Касяна.

— Ах ти дїтваку коханий, чував, я чував, та шукаю за тобою усюдечка, де ти пропадав? Ходи-ж хай тебе обійму...

Касян обняв кріпко Андрія та вицілував сердечно: — Ось воно як, не давно такий дїтвак, що на руках його носив, а тепер: дивіть на його. Ну, хай тебе ще раз чоломкну. — Ага! У який курінь тебе записали?

— У твій дядьку, у переяславський...

— Я тобі тепер не дядько, а товариш — ходи я тебе проведу... Ти знаєш козацький звичай?

— Знаю.

Пішли до куреня. На дворі на приспі сидів як раз курінний отаман Панько Кабиця з осаулом і кухарем.

— Кланяюсь тобі батьку отамане, нового товариша привів. Сюди його кошовий призначив...

— Яке діло кошовому до нашого куріня? Сюди головусів не приймаєть ся. Ідїть собі до шкільного куреня, там вас певно приймуть...

— Та ти батьку не гнівись. У школі ми вже побували, а тепер отсей мій товариш таке гарне діло зробив, що йому старшина дальший час новицтва подарувала та в козаки вивела.

— А щож він такого великого сьогондя зробив?

— Московських знатних людей від топелі спас.

— Сіме тому не приймаєть ся, говорив осаула, хайби уся Москва втопила ся, не треба було ратувати...

Отаман став під вусом підсміхати ся, а далі питає:

— Щож ви дасте за це, що молодика у наш ку-

рінь прийmemo, наш курінь не аби який, на усю Січ славний.

— Дамо, на скілько нас стати, говорив Касян кланяючи ся, усі гроші дамо, що від москалів добули..

— Ну, глядіть, аби чого не затаїли, а то проже-немо.

Андрій знав добре, що це лише така церемонія, що його не можуть не приймати.

Він узяв усі гроші і висипав курінному кухарови у пригорщі...

Кухар пішов зараз на базар, купити чого треба, а отаман узяв Андрія за руку, посадив біля себе, та став приязно з ним балакати. Отаман знав добре його батька.

— У тебе Андрію, є ще яка рідня на Україні?

— Господь святий знає, про це нічого батько покійний не згадував...

— Ти ще дїтваком був, коли покійник загинув, та я знаю, що в тебе сестра була, Анною звала ся. Она була далеко старша від тебе.

— Я її не зятявив у нашій хаті.

— Она давно перед тим, заки ти вродив ся, вийшла заміж...

— Ледве, чи я стріну ся з нею. Прийдець ся на завсїгди лишитись сиротою, та ще й без роду...

— Не ти оден, така наша доля усіх. За це хай Січ заступає тобі усьо і батька й матір і рідню...

В ту хвилю надійшов Івась з Максимом. Івась був дуже сумний...

— Здорові були, говорив отаман, сїдайте, та гостями будьте, це певно твій брат...

— Брат, та приходить ся розлучитись з ним...

— А це що? питав Андрій.

— Ось оно що. Батенько розвідав від козаків, що я вирвав ся з татарського пута та на Січи живу. Батько переказував, щоб я або Максим до дому вертали. Він сердега нездужає, та перед смертю хоче котрогось з нас при собі бачити...

— Мені їхать не можна, каже Максим, бо мені ще не забули задля чого я втікати мусїв, мені би пани

того не подарували. Івасеви инче діло. Його не поволі татарин захопив...

— Треба міні їхать, говорив Івась. Батькова воля свята, і треба її вшанувати...

— Так воно повинно і бути, говорив отаман. Четверта заповідь господня наказує батька слухати...

— Якже ти Іване поїдеш сам? Така дорога, степ...

— Ось як ми обміркували, говорив Максим. За кілька днів вертати ме московське посольство. Кошовий доставить їм який десяток козаків для безпеки. До їх прилучить ся Івась. Коня я йому сам роздобуду. Посли поїдуть до московської ґраниці на Путивль.

— Мені здасть ся, що дорога вийде туди на Лубни, то до Гаврилівки вже недалеко буде, і потрапить хочби й сам...

— Ти Івасю вернеш ся? питає Андрій.

— Як іно не загину, та Ляхи мене не вбють, так певно верну ся, панщини робити не піду, коли хочеш так і побожусь хрестом святим. Колиб не батенько, я би звідсіля не рушав ся.

— А мені не судилось бачить його на сім світі, сказав сумно Максим.

Посли вертали аж через тиждень. Кошовий наділив їх дорогими подарками, як тоді було в звичаю і вивів аж над ріку. Для безпеки дав їм на сторожу двацять козаків. До тої ватаги пристав і Івась Черноусенко. Максим дав йому коня та приладив харчів на дорогу.

За рікою пустились в степ. Посли їхали на возах. Козаки їх супроводжали.

Поки їхали в межах запорозьких, Москалі відносили ся до козаків як так ввічливо. Та чим далі, вони ставали гордими, а до козаків відносились грубо та непривітно, називали їх хахлами.

Осаула, що проводив козакам ледве здержав своїх козаків, які збирали ся при нагоді вибити Москалів та лишити їх самих. Осаула мусів часто пригадувати їм, що кошовий наказав супротив того посольства.

— Колиж воно годі видержати. На таку зневагу то аж рука свербить, так би іно хляснути по пиці.

— Найкраще до їх нічого не говорити, та не відзиватись, уговорював осаула.

— Як не відзивати ся, коли ця погань сама у вічі лізе. Ти йому подай це та те, послужи.

— Хиба-ж справді ми їх холопи, чи що?

Напружене зростало з кожним днем. Оден з челяди московської раз на нічлігу став сварити ся з козаком, а відтак вдарив його нечаяно в лице. В туж мить козак хватив кацапа за бороду та давай кулакувати по пиці, аж його спосочив. Йому скочили другі з помочію. Козаки обстали опять за товаришем і счинилась така метушня, що Господи. Не можна їх було розірвати, що ні робив осаула. Щастє, що до шабель не взялись, а таки так завели кулачню, перемогли москалів і здорово побили. Думний дяк став козаків лаяти по московськи, а відтак прикликав осаулу :

— Слушай ти проклятий хахол, еслі ти не здержіш твоїх разбойнікоф, так я тебе морду разобю, галаву адсеч приказу, панял дурак? тепер пашол вон! Осаула закипів увесь і вдарив рукою по шаблі:

— Ваша милость не важ ся мене лаять, бо як ти мені кажеш дурак, то я тобі скажу: ти кацапська свине, я тобі не хахол, а мої козаки не розбійники а лицарі. Тепер питаю, чи ти мене зрозумів? Поки ти мені звелиш голову одрубати, то ми вас усіх кацапів рознесемо на шаблях. Ти краще прикажи своїм холопам, щоб з нами краще поводитись і нас не зневажали, а то далєбі покинемо і вернемо ся, а ви їдьте собі самі, хоч чортяці в зуби...

Думний дяк не сподівав ся такого завзятя від простих людей. У Московщині він би приказав усіх що найменче добре вибити нагайками, бо там самі кріпаки. А тут чого доброго, то як покинуть, не тяжко буде в пута татарські попасти... Він зараз присмирнів і став говорити ласкаво, а одного закрівавленого слугу, що прийшов жалуватись, вибив по пиці...

Козаки зібрали ся зараз і врадили так:

Кошовий звелів їм пильнувати послів, щоби їм що лихого не стало ся.

Ми так будемо робити, та ми не є на те, щоб їм служити. Отож, братці ми тепер від Москалів здалека.

Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, ровідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють.

Від того часу козаки держались здалека. Окремо пасли своїх коней, окремо собі їсти варили. На ніч розставляли довкруги Москалів вартових, а більш нічого. По довшій подорожі заїхали поміж оселі. Села трафлялись що раз густійше. Тут вже розпочинала ся слобідщина. Щастем переїздили через Гаврилівку. Івась прощаючись з козаками аж заплакав.

Як йому представилось рідне село по тільки літах? Сюди рвалось його серце і билось радісно. Віхав в головну вулицю поміж хати. Він стрічав людей, та не міг нікого пізнати. В селі було пусто, бо то робучий день був і люди робили на панщині. Івась покмітив велику різницю поміж своїм селом, а Михайлівкою. Тут убожество, біднота аж кидалась в вічі. Хатки убоженькі з малесенькими віконцями, з поваленими оплітками. Не було ніде видно дітей. Івась переїздив біля великої корчми, що стояла при шляху. Під корщмою при столі сиділо кількох двораків і пили мід. Їм usługував патлатий жид. — Івась нагадав свої дитячі літа і порозумів відразу, чому дівтора поховала ся.

Двораки завважали Івася і стали до його кликати: — Гей ти, хлопе, що ти за оден, сюди ходи.

Та Івась не послухав. Потис коня і почвалував далі. Йому пильно було до батька. Він тямив де батькова хата і поїхав туди в бічну улицю. Та немало счудував ся, коли з хати вийшла зовсім йому незнакома жінка.

— Слухайте тіточко, будь ласка скажи, чи тут живе Степан Чорноус?

— А нащо тобі його?

— Це вже моє діло, нащо, — а лише скажіть.

— Нема його тут, тепер тут посадив оконом другого підданця, бо Степан не може панщини робити...

— Та кудиж його нелюди діли? спитав Івась крізь сльози... як так можна, це-ж його була хата з діда-прадіда.

— Ти не мудруй, аби чого не договорив ся. Це була панська хата і її оддали тому, хто може робити...

— Та скажіть, будь ласка, де Стефан тепер живе?

— Ідь край села, там одинока хатчина стоїть, там його знайдеш. — Жінка була якась непривітна воркотуха. Івась поїхав даліше з розбитим серцем. Йому жаль було батька, хоч його ще не бачив. Він певно не має що їсти, коли робити не може. Добивсь на краю села до одинокої хатки. Вона виглядала на хлів більш чим на хату. Ціла у землю запала ся, лише віконце виглядало над землею одно однісеньке. Двері до сіней поколені, викривлені, стіни похилились, на обідраній, до того з дірами стрісі росла буйна трава. Івась зліз з коня і припняв його до одинокого кола, який остав ще з колишнього оплітка.

З бючим серцем відчинив двері і ввійшов до темних сіней. Звідсіля зайшов до ще темнішої хатки. На дворі було вже по заході сонця. Як скрипнули хатні двері із за печи обізвав ся слабкий голос хорого чоловіка:

— Хто се?

Івась задріжав цілим тілом.

— Чи тут живе Степан Черноус?

— Тут, а чого тобі чоловіче треба?

— Батеньку мій сердешний, єдиний, закричав Івась і кинув ся до батька — яж син твій Івась.

— Боже великий! Слава тобі! Перед смертю тебе дождав ся, голубе, виплакав я очи за тобою... Старий обняв сина і став дуже плакати... Івась не міг теж сліз здержати... Держались так в обіймах довшу хвилю...

— Ти певно голодний мій синку, а я не маю тебе чим небудь прийняти.

— З того й живу, що добрі люде скинуть, принесуть кусок хліба мов старцеви, яка молодиця зжаліть ся та глечик молока принесе та тим і живу, мучу ся, та Господа благаю, щоб змилував ся, та вкоротив мої тяжкі муки...

— Не журись батечку, я трохи дечого привіз із собою. Ось я зараз. Чи можна мені коня у сінях примістити?

— Так ти на кони приїхав? А звідкіля?

— Усе розкажу по порядку, ти подожди!

Івась вийшов на двір і привів коня у сіни. Відтак

назбирав у сінех сухого бадилля, приніс у хату, викресав огня і розвів огонь. Старий зсунув ся з печі на хату і при світлі став оглядати давно невидану дитину. Івась узяв ся варити вечеру. В його торбі було трохи борошна, сіль, сало, кілька сухарів і пшоняна каша.

— Гарний з тебе козак виріс! Ти моя потіха, та таки скажи, де ти бував.

Івась розповів усе, що вже знаємо. Розповів і про Максима.

— Що-ж він?

— Кланялись тобі велів, та йому ніяк було їхати, пана бояв ся...

— Ой люті вони препогані! Господи, пошли на них кару за наші муки...

— Чом ти батеньку не у своїй хаті?

— В мене ніколи хати не було, то панська хата. Поки робити міг, то й не чіпали, а коли охляв від тяжкої праці, то викинули мов собаку до отцеї пустки і тут здихати мушу...

— А деж сестра?

— Померла небога, я сам остав ся круглим сиротою. Поки вона жила, то задля неї у тім пеклі держав ся, а як її не стало, то вже в мене і сили не було...

За той час поставив Івась на лавці горячого кулішу і подав батькови ложку.

— Ідж таточку на здоровля.

— Спасибі тобі, люба дитино. Давно я не мав в роті теплої страви. А куліш мабуть добрий буде. — Старий узяв ся за ложку і Івась мав нагоду тепер при світлі огня придивитись батькови. Та він його не пізнав би. Що за тих кілька літ недоля з него зробила. Його голова була цілком лиса, лише кілька космиків волося висіло із заду. Він заріс цілий сивим волосем. Голова і руки у його тряслись.

— Я і вгадав, що смачний куліш — говорив старий і начеб повеселійшав. Та від того Івасеві ні раз не полегчало на серцю. Воно стискалось мов кліщами. Та всеж змагав ся старого підбадьорити...

— Не журись, тату, ми тепер инакше заживемо, вже я подбаю, що їсти буде що й до ліпшої хати переберемось.

Старий похитав головою: Добра синку у тебе воля і золоте серце, та сього ти не докажеш. Тобі ліпшої хати не дадуть..

— Коли так, то чорт з ними, з сими клятими панами, я тебе заберу і на Січ втечемо. Там тобі хліба не пожалують...

— От вигадав ти! На Січ мені вже запізно, я вже ледво через поріг переступлю, не то що. Мене Господь покличе до Січи небесної... Я лише благав Господа, щоб довелось перед смертю котрого із вас, мої сини любі, побачити, а коли се сталось, так нічого більше мені не треба...

Івась не знав, що на се сказати. Його душу залягав такий тяжкий смуток, начеб стояв над відкритою могилою, в яку мали його живого поховати.

— Так подожди, тату. У мене є трохи грошей. Завтра де небудь пошукаю на селі який куток супокійний, де нас в комірне приймуть. Заплачу добре, а сам зароблю тільки, що нас обох вигодує...

— Не дуже ти на ті заробітки числи. Ти панський підданець; твоя праця панови належить ся...

На те слово Івась увесь спалахнув, мов підпалений порох. На Січи він був вольний як та птиця, а тут у тій нужді йому підданство нагадали. Тепер нагадав свого коня, що при пустій стіні товк ся.

— Батеньку, деби тут коня трохи попасти?

— А деж би? Хиба попід оплітки на селі. Ти, сину, коня тут не виживиш...

— Так його завтра продам, хоч жаль мені його як брата...

— Ти коня не продавай, а зараз вранці тїкай звідсіля, тїкай на Січ, тїкай поки пани дознають ся, що ти тут.

— Хибаж тебе самого немічмого оставлю в такій нужді? Ніколи! Я сам себе прокляв би...

— Не турбуй ся мною, мені не довго вікувати...

— Як Бог дасть, а я тебе не покину — сказав твердо Івась. Та, батеньку, лягай спати, бо нічим бачу сьвітити буде далі, я зараз лежанку тобі поправлю, порушаю трохи, ти ляжеш, а я піду трохи коня попати... Івась поправив лежанку, поміг батькови вилізти на піч і пішов до коня. Вивів його на двір і повів під оплітки.

На дворі стояла тиха ніч. На небі блистіли рясні зорі. — Кінь хапав траву і хрупав. Івась задививсь на небо, начеб звідтам помочи благав для себе у тій тяжкій недолі. Тепер при такій тишині, серед рідного села, нагадалась йому ціла безжурна, весела молодість. Тоді у нього тільки турботи було, щоб з вовкулаком або двораком не стрінутись. Нагадав хлопячі літа, як то з ровесниками коні пас на леваді, аж до тої хвилі, коли попавсь Татаринowi. Нагадав дядька Касяна свого спасителя і почув в своїм серци велику вдячність для нього. Колиб трапила ся колись нагода відплатити йому за його добрість. — Нагадав товаришів шкільних, Січ запорозьку, сотника Жмута... і на хвилю забув, де він є. Йому здавало ся, що стоїть на майдані січовім. Та в тій хвилі почув немічне кахикане хорого батька і знов станула перед очи сумна дійсність. Чому він тепер не на Січи з батьком, або у сотника. Як там усі піклували ся Ляшкою бранкою, а що тут Ляхи з хрещеним народом не виробляють... Івась знеміг ся дуже, присів під плотом і став дрімати. Кілька разів шарпнув кінь за поводи і він прокинув ся. Та відтак випали поводи з руки, Івась немав сили їх задержати і він заснув...

Рано почув в селі якийсь гамір і він прокинув ся. Його кінь стояв під оплітком і куняв. На щастє, що уздениця замотала ся у корч вербини, а то пішовби сьвітами. Івась став прислухуватись, який се гомін йде і йому зараз нагадалось, що се двірська служба людей на панщину жене. Та як воно? хибаж сььогодні не неділя свята? Певно розвідає у батька. Він повів коня в сіни.

— Добрий день, тату! гаразд спав?

— Яке там моє спанє. От, мов птиця на гилляці: заснеш хвилинку, тай опять прокинеш ся. Кашель мені

не дає спати. Та ти Івасику такий здорожений, та не спав усю ніч коня пильнуючи.

— Я спав добре. Таки зараз під тиним заснув. Чого се тату такий гамір у селу, хибаж сьогодні на панщину людей гонять?

— А гонять синку, гонять. Гонять тих, що менче чим небудь прогрішились, бо тих інших киями бють, а тих малих грішників, то лише так на панщину проженуть. Таке видумав наш новий оконом.

— Бодай вони пропали, що таку содомію заводять.

— Побачиш, що й пропадуть. Господь Бог не дозволить жартувати із себе. Він терпеливий, а кара божа не минеть ся так.

— Ось я тобі зараз що небудь їсти прилагоджу.

— Ти синку нічого не їв...

— Погризу сухаря, води напюсь, буде з мене. Опісля піду під церкву, коня продам, тобі хатку яку найму і туди перенесемо ся.

— А я тобі таки раджу, коня не продавати. Коли не хочеш инакше, дай його кому пасти, він тобі в пригоді ще стане. Тобі неперемінно чим швидче звідсія втікати. Мені ти нічого не можеш. Чейже Господь зжаліеть ся надімною і зробить моїм злидням край...

— Ні, таточку, що ні говори, а я тебе не лишу. Я таки мушу твою долю поправити. За наймита стану у когонебудь, у мене сила є.

— Я побоююсь, що оконом тебе у замок візьме, ти гарний собою хлопець, у лакеї постриже... Ох, ти мій кудерявчику... — Старий притяг до себе Івася, дививсь з любовстю в його лице і гладив дріжачою висохлою рукою по кучерях.

— Яке панови до мене право? У мене землі нема, то я й панщини не обовязаний робити.

— Ого го, тут не так. Тут нема ніякого права, а тільки панська воля. В тебе землі нема, та ти таки панський чоловік, холоп, підданець і пан може з тобою зробити, що йому захочеть ся.

Колись була тут свобода, та минуло ся. Добре було людям жити, як мені старі діди розказували і як

я сам затямив, та усе перегуло, від коли люті пани настали...

— Хибаж і сюди пани з Польщі понаходили, так як у правобережній Україні?

— Ні, синку, тут панів ляцьких не було і нема. Тут свої собаки виродились. Ти послухай:

Отсі слободи князь Вишневецький у давнину позаводив. Людей закликав з під ляцького ярма, давав їм льготи і народови добре жило ся. Оден з Вишневецьких, Дмитро гетьманом козацьким був, Січ заснував, його любив народ і козаки до його йшли, як бжолі до матки. Бо Вишневецьких рід є стародавній український. Аж отсега теперішного віддав батько езуїтам на науку. І вийшов з його яничар, кат своїх братів. Страшний чоловік. Сатана його опутав. Він свої ляцькі отченаші шепче, а людей на смерть, на муки виправляє. Найменчий нопослух, се у його бунт значить ся, а за бунт — смерть. Повідбирав нам давні слободи, права, завів панщину, віддав нас на поталу своїх посіпак, а ті виробляють у нас, що їм завгодно. І краю тому не має. Зривавсь народ кілька разів, та вдіяв тільки, що його проводирі, найкращі люде на палі сконали...

— Скажи мені тату, хто була моя мама покійна?

— Твоя мама з Києва була. Її батько був рибалкою, на Подолі жив та рибою торгував. Його звали Грушкою, а твоя мама Ганною звала ся.

— Хибаж? Чи не Демид?

— Таки Демид. А ти звідкіля знаєш?

— У нашій Січовій школі школяр був Андрій Грушка, київського рибалки Демиди син. Ми товаришували та дуже любили ся... Та він вже козак-товариш.

— Так певно він сам. Він тобі дядьком приходиться ся, от відгадала душа свою кров...

— Тепер, тату, я тебе оставлю, а сам піду в село, може знайду купця на мого коня тай поглядаю якого житла для нас обох.

— Бережись, синку, не попадай на очи якому дворакови, щоб якого лиха з того не вийшло...

Івась вивів батька з хати на сонце, а сам пішов в село. Люди виходили вже з церкви. Вони дивились цікаво на Івася. Він з усіми здоровкав ся. Люди ді-

знали ся, що то Черноусенко, якого перед кількома літами Татари піймали. Обступила його ціла громада, найшлись ровесники, що разом з ним товаришували, стали витати ся та випитувати ся.

— От ви любі земляки допоможіть мені у двох ділах: купіть хто у мене коня та вкажіть мені та мого батькови житло яке. Годі нам у тій норі жити. Я заплачу добре...

— Якже нам у тебе коня купувати, коли ми його не бачимо.

— Так підждіть, я його зараз приведу. Івась побіг до хатчини і вивів звідсіля коня з сідлом. Люди стали коня оглядати.

— Скільки хочеш?

— Я кіньми не торгував, то й не знаю, а ви краще скажіть, скільки дасте, продаю з сідлом.

— Двацять золотих даю — каже оден багатіший чоловік. Івась вже мав згодити ся, коли заговорив другий:

— От дукач, дурнички йому хочеть ся. Купував би за двацять, не гріх тобі кривдити чоловіка? Ти подивись гаразд: кінь добрий, міцний. Дивись, які у нього ноги, які груди, а голова? Колиб у рідного брата, так варта сорок...

— То купуй сам, я не дам більше — каже богач.

— І не давай, удави ся твоїми грішми. Я сам куплю за сорок. Ось тобі, Іване, гроші. Я зараз знайду тут десь мого синка, він відведе.

Чоловік відчислив зараз гроші. Навинувсь справді синок і взяв коня.

Аж тепер спогadaв собі Івась, що він зробив. Йому страх зробило ся жаль доброго товариша. Йому здавало ся, що пращаєть ся з кимсь рідним. Він обняв коня за шию, став його цілувати, пестити та сердечно розплакав ся. Цілував його в очи, ніздря та приговорював пестливими словами.

— Прости мені, не я тебе продав за юдин гріш, а моя тяжка недоля, вибач мені.

Аж тепер віддав коня хлопцеві, обтер очи і змішав ся в гурток людей.

— Тепер земляки, покажіть мені, яке житло, де би примістити ся.

— У мене є хатчина, недалеко звідсіля... ходи, оглянеш, говорив оден чоловік Танас Чепіга.

Та чи відправа у церкві не зачнеть ся? — спитав Івась — можеби аж по службі.

— Куди там ще до служби! У нас невільно з рана дзвонити, поки пан оконом не виспить ся — у його до рана! гості гуляли... Хиба ходім зараз — говорив Чепіга.

Пішли. Оселя Чепіги була недалеко. Хата на два боки через сїни. Кімнатка невеличка з печею, двома віконцями до сонця. В середині лежанка з дощок і два ослони.

— Стола нема, та можна зробити, у мене дошки готові.

Зараз добили торгу. Івась пішов, щоб батька сюди перевести. Прийшовши у сїни він нагадав свого коня, станув над сим місцем й заплакав. Поки у його був кінь, йому все здавало ся, що є якась нитка, яка його лучить з Січею. А тепер ся звязь прорвана на віки, а він панським невільником.

IX.

Івась впорядкував ся в новій оселі, як міг найкраще. На те мав ще гроші. На прожиток треба було заробляти і Івась став розглядати ся за якою службою. Знайшовсь чоловік, що згодив його за наймита за добру платню. Івась дуже радів, що тепер батькови полегчає, що матиме теплу страву та одежину. Він оставляв що рана батька на опіці Чепігів, а сам йшов до роботи, з якої вертав пізнім вечером. Тоді вже батька не відступав. А старий радів з цілої душі та благословив заєдно любую дитину, що відреклась задля нього ліпшої долі. Старий став приходити до себе... Та тут ще не було їхній недолі краю. Одного дня, може в тиждень, як Івась вернув до села, прийшов за Івасем гайдук із замку і покликав до пана. І батько й син тільки руками сплеснули. Не віщувало се нічого

доброго, як кого кликали у замок. Івась відмовляв ся, не хотів йти, та се нічого не допомгло. Гайдук сказав, що як не піде по доброму, то його звяжуть і таки поведуть або й понесуть. У пана каштеляна княжого нема жартів. Івась ішов як на смерть. Ноги під ним задубіли і йому здавало ся, начеб у землю западали, а він неможе їх витягнути. Гайдук повів його перед лице пана каштеляна:

— Ти син тутешнього підданця Степана Черноуса. Скажи мені, куди ти блукав ся тільки часу?

— Мене літ тому шість Татари піймали, як я з ровесниками конї пас. В дорозі відбив мене козак і завів на Січ, де я до тепер перебував. Аж тепер переказав мені батько, що радби мене побачити. Тому я і приїхав. Батька застав я у великій біді. Він немічний і я його удержую, на себе і на нього заробляю.

— Твоє щастє, бо мені здавало ся, що ти старший син того Черноуса, який побив нашого слугу і втік на Запороже. Він бувби тяжко покараний, колиб ми його піймали... Та ти тому не винен. З тобою ми зробимо друге діло: Ти будеш у замку служити...

— Пане мій, на се я не вдав ся. Я вихований попросту між козаками, в покоях я не вмю повертати ся. Та я й не можу сього зробити, бо у мене батько немічний і нікому його доглянути. Через се я й остав ся тут, бо у Січи мені дуже добре жило ся.

— Так буде, як я тобі кажу. Ти панський підданець і тобі слухати треба. Будеш лакеєм тай годі я собі тебе сподобав. А коли ясному князеви подобаш ся, то перейдеш на замок у Лубни...

— Щож я з батьком немічним зроблю? — говорив Івась крізь сльози...

— Перекажи йому, щоб швидче здох, яке мені діло до нього?

Івасеві закрутилась, запоморочилась голова. Відтак закипів лютістю, хотів кинутись на пана і роздерти його на шматки. за сю зневагу батька. Та він в пору здержав ся. Щож з того вийшло би? Його посадилиб на паль, голову відрубали, а батькови через те не полекшалоб...

— Взяти його зараз, обстригти кучері та пере-

брати в ліберію... Тобіж хлопче кажу: будь послушний, вибий собі запорожські джмилі з голови, бо за се звелю вибатожити. А колиб тобі захотілось втікати, то тями, що ще гірше тобі буде. Навпаки, як ти слухняний будеш, привчиш ся до служби, покинеш свою погану віру, то можуть з тебе вийти люде, а коли ти ясному князеви подобаєш ся, то й паном будеш. — Возьміть його!

Слуги узяли Івася мов чорти християнську душу і повели в долину між службу. Івась ішов мов неживий. Давав з собою робити, що їм подобало ся. Він не чув як двораки з його глузували. У нього одна думка була: що тепер його німецький батько діяти ме?

Йому обстригли буйні кучері і надягли панську одягу з блискучими гузиками та галонами. Від завтра мав Івась розпочати свою службу. Старший слуга теревенив йому, що йому робити, та Івась ізза великого горя не чув того. Але пан каштелян забажав побачити передягненого Івася і тому повели його зараз перед лице вельможного пана.

Івась очевидно йому подобав ся:

— Будуть з тебе люде, мій хлопче, лише вижени з голови дурні думки.

Тепер Івась отямив ся.

— Пане, позволь мені ще піти навідати батька. Я його оставив без ніякої опіки, мушу щось зробити, щоб його обезпечити...

— Добре, я позволяю, але завтра, коли не хочеш покоштувати мого канчука, то приходь вранці...

Коли Івась виходив з покоїв, старший лакей йому каже:

— Тями йолопе, що до пана каштеляна не говорить ся: пан, лише: вельможний пан. Коли ще раз так необачно обізвеш ся, то по зубах дістанеш.

Івась побіг в село. Йому страшно соромно було з обстриженою головою, та у тім чудернацькім одязі, в якім не знав як повертати ся. Уже був вечір, з чого Івась був рад, бо ніхто його не бачив...

Івась влетів в хату, та прямо до батька:

— Батеньку мій рідний, ото я попав ся в неволю. Опозорили мене на віки.

— Хибаж вони, нелюди, тебе били?

— Ще гірше, бо обстригли мене та в лакеї переперали. Хтож тебе, душе моя, заходити буде, коли мене в замку держати муть? — Івась став гірко плакати, цілуючи батька по руках.

— Того то я бояв ся і тому радив не позбувати ся коня та втікати мерщій з сього пекла. Ти мене не послухав із синівської любови до мене, се знаю, і благословлю тебе мій сину. Та лихі люди перебили тебе зробити добре діло, а мені тепер ще гірше, чим перше було. Я хотів лише поглянути на котрого з вас перед смертю... І легче булоби мені вмирати, знаючи, що ви, діти мої, вольні і свобідні. Тепер моє серце гризеть ся тим, що через мене ти попав в неволю...

— Не гризись, таточку. Я зробив так, як повинен син зробити супроти батька. Та всеж воно, я зможу, хоч не що день, до тебе навідатись та й допомогти тобі. Під ключем мене держати не будуть...

— Не того я боюсь, мій Івасику, та ось чого: Ти панам подобаєш ся. Вони будуть тебе підмовляти до злого, будуть тебе заманувати на панство, на статки, поки тебе не підмовлять відректи ся батьківської віри, поки тебе не зляшать, а того я дуже бою ся. Волів би я тебе, моя дитино побачить у могилі, як у панських статках. Колиб ти став перекинчиком, то я тебе проклявби, хочби із за могили. Бачиш, люблю тебе, як спасеня своєї душі, а проклявби тебе, так як стократ тебе благословлю...

— Сього батечку, не бій ся. Яж на Запорожу виховав ся.

— Говори своє, а я своє знаю. Не знаєш, моя дитино, що то покуса.

Повір мені, що вона найбільше жниво має на молодих недосьвідних серцях та головах. Ти виховував ся в твердій січовій школі. Там тебе вчили, що воля то найкраще добро, яке за жадні скарби не можна промінати; а багатство, розроші, статки, то марна піна. Ти бачив, як запорожці грішми по улици кидають, як у оксамітних дорогих контушах у бочки з дьохтьом скачуть, ти бачив там братерство, рівність, за яке запорожець не завагаєть ся своєю головою під топір по-

класти. Серед того усього, то не штука таким бути, бо коли ні, то нічого тобі там робити. А тут, що ти бачити меш? Що без багатства, достатків, без роскішних покоїв, чоловік не чоловік, а хто живе в убожестві, то вже худобина, яку можна дерти зі шкіри. Тут побачиш, що хто не лях, той не чоловік. Тут побачиш, що у тих людей є Богом золото, і тому кожен дрець ся до наживи, хочби по трупі свого сумління, своєї чести. Тут бачити меш панів і хлопів, першим добре мов у раю, другим зле мов у пеклі. І мимо волі тебе тягнути ме до того раю. І не оден би туди потяг, колиб була спромога, та не кожному можна. Але тобі можна, бо ти хлопець гарний і ти панам подобаеш ся. І того я бою ся, бою ся гірше пекла...

Не бій ся, батеньку, я не забув звідкіля вийшов, я не дам себе зогнути. Скорше мене зломлять, ніж зігнуть...

— Добре, сину, я успокою ся, аж мені присягнеш на хрест святий...

Присягни сину, що останеш козаком серцем і душою...

— Присягаю.

— Присягни, що не відступиш від батьківської віри, що не зляшиш ся, не будеш яничаром та катом братів твоїх.

— Присягаю.

— Тепер, синку, поцілуй хрест святий, та говори за мною слово по слову:

„Коли не здержу сеї присяги, так побий мене хрест святий, щоб мене не прийняли ні в небі, ні в пеклі, щоб моє тіло батьківська земля свята викинула, щоб я не мав супокою ні на сім, ні на тім світі“.

Івась повторив кожде слово. Старий батько вимовляв кожне слово твердо, начеб йому двацять літ віку убуло. Тепер батько узяв його в свої обійми, довго держав, цілував та пестив...

— Ось синку, що я тобі ще скажу. Я вже цілком за тебе спокійний. Я вірю твердо, що ти краще пішовби на муки, а не зловиш присяги батькови. Та ти небоже користай з доброї нагоди та втікай звідсіля. Мною ти не турбуй ся. Мені, завдяки твоїм піклуванням, дуже

полегчало було за останні дні. Та коли тебе повів гайдук на замок, в мене мовби душу заморозив, щось начеб у грудях лопнуло. Я чую мій близький кінець і я радий, що мої муки покінчать ся. Господь вислухав моїх молитов, що я тебе побачив. Я від тебе узяв присягу, а ти не засоромиш нашого чесного роду. Передай ще моє благословення Максимови. Чогож мені більше треба на с'ім світі? Вам я нінащо не здав ся. Буде з мене. Бажав я собі дожити того, що на нашій землі буде воля і усі будуть братами, та до того ще далеко, і я того не доживу. Мені вмирати пора тай годі. А ти, синку, коли тебе пани пустять замкнути батьківські очі, не засиджуй ся тут довго, а тікай, що сили. Та обережно роби се, щоб собаки не піймали, та не знущали ся над твоїм козацьким, молодецьким тілом...

Так перебалакали батько з сином цілу літню, недовгу ніч. На дворі стало сіріти. Івась нагадав свою собачу повинність і став з батьком прощати ся. Йому говорило прочуте, що се останнє прощання, що більше любого батенька не побачить, не почує його голосу, не погладить його стареча приязна рука по голові, не пожаліє...

Івась відходив начеб від домовини, в яку скрили його рідного батька. — Він віддав татови усі гроші, які узяв за коня. Ще раз обняв кріпко за шию, ще раз оглянув ся ізза порога і пішов. На скрутї улиці оглянув ся ще раз на хату і пішов у замок панам служити. Його душу пригнітав такий тяжкий смуток, мов млинове коло...

Цілий день переходив з кута в кут мов сновіда. Лакеї гримали на нього та грозили нагаями, коли не поправить ся.

У вечері хотів відвідати батька, та його вже не пустили...

Він остав на замку на завсїгди. Йому здавало ся, що його живого в могилу закопали. Зразу йому найбільше доскуляла непевність, що з батьком дієть ся, а далі задубів на все.

Через три дні дали йому знати, що батько вмер.

Додержав старий слова, що не довго людям завдавати ме...

Івась начеб зі сну прокинув ся. Він випросив ся у пана і пішов на село. Батька застав вже нарядженого у чисту сорочку. Добрячі Чепіги подбали про все, як слід по християнському звичаю. Степан лежав мовби спав зі зложеними навхрест руками.

Івась війшовши в хату став молити ся за душу бідного мученика, відтак прикляк біля трупа і став його по руках цілувати...

— Батеньку ріднесенький, на кого ти мене оставив? Хто мою молоду душу розважить, хто добрим, щирим словом порадить, без роду я остав ся круглим сиротою... — Сльози текли горохом і падали на змарніле мертве батькове лице. І так пересидів над трупом батька цілу добу нічого не ївши. З нього він очей не зводив, в останнє хотів надивитись. Приходили люди, молили ся, у сніях збивали з дощок домовину, та він на се не зважав. Нічого його тепер не займало. Чепіга усі гроші, які знайшов при нїм, обернув на похорон. Угодив попа та дяка, заплатив орендарови, купив, що треба було на тризну, на поминки... Не лишило ся нічого.

Аж „со святими“ заспівали, тоді Івась мов зі сну прокинув ся. Увесь час пересидів на однім місци, та що вже його не уговорювали він не відзивав ся одним словом, начеб нічого не чув.

Тепер устав, оглянув ся на людей і сердечно зарідав. Припав до батька, поцілував його в останнє. Закрили домовину, забили кілками і сусіди понесли на цвинтар. Івась йшов за домовиною та затачував ся. На сьвіжій могилі помолив ся ще, звязав хрестик з вербових прутів та запняв на гробі, узяв грудку землі у хустину і пішов в село. Його стрічали люди, він усім дякував. У хаті Чепігів подякував за ласку і пішов у замок.

„Стало ся — думав собі — батько в безпечному місци, йому нічого не долягає, нічого не треба, хиба молитви. Тепер треба мені подумати гаразд, що далі робити“.

Розуміть ся, уся його увага була від тепер звер-

нена на те, як би звідсіля втечи, та поки що не зрадити своєї думки.

Тому то він узяв ся до роботи, яку йому приділяли. Він відразу змінив ся, що годі було його пізнати. Прятав у покоях, usługовав панам.

Пан каштелян завважав відразу сю перемену і став для Івася дуже ласкавим. Інколи давав йому подарунки і заговорив кілька слів. Його тепер кликали Яськом. Каштелян поручив його замковому капелянови щоб його навчив польського письма та польської віри. Каштелян повзяв думку, щоби хлопця як слід підучити, представити ясному князеві та тим піддобрити ся. Князь сам був перевертнем та дуже перевертнів любив. А ще такий гарний мов мальований хлопець, певно князеві подобає ся. — Так міркував собі каштелян. Івась бачучи його ласкавість над собою, відгадав відразу, в чім річ. Він вчив ся пильно, слухав езуїтської науки на те тільки, щоб приспати увагу двірні.

— Як же тобі наука йде, мій хлопче? — заговорив раз каштелян, коли Івась приніс йому меду.

— Спасибі вельможному панови, йде добре...

— Колиж гадаєш перейти на правдиву нашу віру?

— Я ще не підготовив ся, як слід. Наша віра, якої мене на Січи вчили не така. Я хочу сам переконати ся, що вона ліпша, тоді і сам скажу і до косцьола піду!...

— Так воно буде й ліпше, хоч тут не багато чого переконувати ся. Дивись, небоже, у твоїй вірі сама чернь, саме мужицтво, а які ваші попи погані, темні. А у нас друге діло. У нас сам король у косцьолі молить ся, усі пани...

— Та я се бачу, але я хочу се зрозуміти, щоб відтак не каяти ся...

— А коли ти перейдеш на польське, тоді покинеш лакейство, підеш межи двораків. А як ти ясному князеві подобаєш ся, тоді можеш числити на його княжу ласку і дуже високо піти. Князь кого полюбить, то вже не лишить.

Івась нагадав, що ясний князь неодного підвів дуже високо, аж на паль...

Другі лакеї дивились на Івася заздрим оком. Вони і довше служили і були Ляхами таки з роду, а до нічого не довели. А сього хама так пан каштелян милує та над інших виносить. Нікому не вільно було на його насварити, вдарити, за волося торгнути. Правда, що Івась робив своє діло справно, але чи не багато таких було, а нераз їх били різками до крови.

Служба стала Івася підглядати, щоб що небудь негожого за ним найти та перед каштеляном прискаржити. Але не знайшли нічого. То хиба завважали, що Івась було у вільну хвилю сяде де небудь у кутику, посумує сам з собою то яку пісеньку, козацьку думку по тихо заспіває... Та пані каштелянова почувши таку скаргу від служби, ще вилає донощиків:

— Ви дурні, се й гарно, що співати свого не забув, хибаж є що краще як українська пісня? Та ви сього ніяк не піймете, ви тупі голови.

Від тепер прикликали панство Івася до покоїв і казали козацьких пісень співати.

— Колиб ще на бандурі навчив ся — говорила пані.

— На бандурі я вчив ся, та бандури дасть Біг.

Для Івася роздобули бандуру і тепер що вечера мусів панству грати та приспівувати. Одного разу каже пані до чоловіка:

— Яськови булоби далеко краще у козацькім вбраню, як у тій ліберії, передягніть його за козака.

— Хай буде і так, згодив ся пан і зараз на другий день передягли Івася в козацький убір з коліром ясного князя... Івасеві було добре. Йому не було великої роботи, а навіть дозволили йому проїхатись на кони. І кілька разів він виїхав на панському коні у степ, брала його охота втечи. Ся думка не покидала його ніколи. Та він тямив науку покійного батька, щоб поступав обережно, аби не піймали. Він ждав кращої нагоди. А поки що минали дні за днями; минуло так два роки... Пан каштелян пригадував йому перехрещене, та Івась вмів усе чим инчим заговорити і діло відкладало ся. За той час князь не навідував ся ні разу в Гаврилівку. І не знать як довго бувби Івась жив у такій непевности, палений думкою про втечу, якби несподівано не трапилась нагода.

X.

То було якось другого року, від коли Івась пробував у замку, на самого Спаса. На дворі була чудова погода. На се свято випадав у Гаврилівській церкві храм, саме у неділю, коли то дехто „за кару“ йшов робити панщину. Народ зібрав ся у церкву. Відслужили службу божу. Люде повиносили під церкву святити садовину та порозкладали по траві на білих хустинах. Люди висипались із церкви. На прикінці вийшов священик з дяком. За ним несли кропильницю з свяченою водою і кропило. Священик пішов поміж овочі, та йно розпочав молебень, як із за угла церкви вийшов жид орендар і вирвав священикови із рук трібник:

— Як ти, попе, смієш святити, коли мені не було заплачено?

— Хибаж я тобі, Срулю, сьогодні не заплатив? — спитав титар церковний — тиж сам відчинив церкву.

— Ти заплатив лише за обідню, а се що ви тепер хотіли робити, то не заплачене...

— Та що ти пане Срулю вигадуєш? Сеж нічого окремого, заплатили раз і годі...

— Говори своє, а мені треба з причинком заплатити, пан мені оренди не подарує, то і я не можу свого дарувати...

— Таж так точнісенько було що року — говорив священик — і ніхто заплати не брав...

— А сього року буде так, як я хочу...

Народ страх заворушив ся. Піднеслись в гору затиснені кулаки, та ось тут за церковною огорожею показав ся гурток озброєних гайдуків.

Священик бачив, що може прийти до крови і знав, що нічого люде кулаками не вдіють, бо у замку є ще і драгуни і панські козаки, усі добре озброєні. Священик став людей успокоювати:

Стійте люде добрі, православні християне, не калайте святого місця — а звернувши ся до Сруля питає: — Кількож тобі заплатити?

— Коже пята яблуко чи грушу. Я перше своє виберу, а відтак ти собі святи скільки хочеш, а ні, то

дайте мені по грошу від кожної хати, але перше, заки буде свячене...

— Бодай би ти подавивсь нашою працею — закричав народ...

— Ти не верещи, говорив жид та увесь побаярнів... Я вас провчу, хами!

Подивись! Гайдуки стоять, закличу, то й побачиш.

Люди так сим занялись, що й не побачили, як під церкву зближався запорожець в повній зброї. Він побачивши народ під церквою зліз з коня, поставив його за оплітком, перейшов перелаз і станув позаду людей. Він чув цілу розмову людей з жидом. Тепер як жид гримав на людей і погрозив гайдуками, він закипів увесь і вже не видержав. Розіпхав ліктями людей і станув перед жидом:

— Слухай, жиде, я тобі заплачу за усіх.

Жид видивився на Запорожця:

— Ну, давай!

— Ось тобі плата, собачий сину! В ту мить та-рахнув його кулаком межи очі з усієї сили. Жидови жбухнула кров ротом і носом він скрикнув раз, розвів руки і впав на землю. Козак копнув його ще раз ногою під ребра і жид неживий став. На жидівський крик перескочили гайдуки через огорожу. Народ став втікати, жінки голосили, діти пищали...

Запорожець остався сам на місці й добув шаблю...

— А ну попробуємося, чортові сини, багато вас тут? Покажу я вам, як нашу церкву зневажати.

Козак кинувся на гайдуків. Рубав на право й на ліво. Шапку засунув аж на вуха. У лівій руці держав над головою піхву від шаблі і так осланявся від ударів, які сипались на його голову. Зараз відрубав голову мов маківку першому гайдукови з переду, другому розтяв лице. Відтак завинувся поміж них і рубав, куди попало.

— Живого брати! — гукав старший над гайдуками на своїх підчинених.

Гайдуки стали Запорожця окружати за заходити з заду. Він зміркував се, і став поступати на зад. Недалоко того місця стояла дзвінниця з дощаними сті-

нами. Козак дійшов до стіни і сильно під нею захистився.

Годі було до його приступити.

— А щож? Гей люди, не можете міні ніхто? — гукав Запорожець на дармо, бо під церквою не було вже нікого. Як тільки гайдуки рушили на них, народ розбігся на усі сторони та поховався, куди лише можна було. Усі знали з досвіду, що силою проти панської волі не остоять ся, що усі зусилля даремні, бо колиб і перебили ту жмінку гайдуків, наспіють ще драгуни, двірські козаки, поконають їх, а тоді наступлять люті кари за бунт. Ярема Вишневецький належав до тих, що такі бунти карав криваво і без милосердя, не жаліючи ні старих, ні дітей. Людям страх жаль було Запорожця, що так гарно постояв за їхню кривду, та щож було робити? Йому й так не виминути смерти...

— Та чорт вас бери усіх наймити погані, я й сам за себе постою, а ви собаки панські, чорта рогатого схрупаєте, заки мене живого візьмете.

І він так завзято рубнув якогось влізливого гайдука, що розрубав йому голову на двоє. Гайдуки трохи пристанули. Бони в тій хвилі втратили на очах свого найдужшого товариша. Через те і козак мав час відотхнути та відпочати, бо вже рука омлівала від рубаня шаблею. Він гадав, що таки не стане ворогам терпцю і вони його убють з рушниці.

— Чого поставали? далі! живого беріть! — гукав старший.

І знова розпочався напад десяти на одного. Козак відбивався поволи, щоб о скільки мога заощадити сил своїх. А гайдуки обсіли козака мов ті собаки дикого кабана, якого не можуть рушити з місця. Вони чатують, гавкають, прискакують з боків, інколи шарпнуть, поки дик не зачіпить котрого своїм гострим клом і не скалічить, а тоді усі відскакують, скавулять і люто гавкають.

Козак стояв зі своєю окривавленою шаблею і зорив пильно на усі боки, когоб зачепити. Знов на його накинупсь бережучи себе, знов настала метушня та накликуваня. — Тепер сталося щось нежданого.

Кількох гайдуків обійшли дзвіницю з другого боку, закралась в середину, підперли стіну, під котрою стояв козак і вивернули її. Вона падаючи впала на Заповожця і привалила його до землі. Тепер настав обороні край. На поваленій стіні лежали три здоровенні гайдуки. Козак підніс ся спиною в гору, дошки порозлітались, гайдуки розкотились по землі, а козак підвів ся окрівалений на лиці. Та заки міг стати до оборони, кількоро рук простяглось до його.

Хапали його за руки, за одержу, за волося.

У того козака була медвежа сила. Він розкидав гайдуками мов снопами. Обороняв ся кулаками, ногами відбивавсь... Та коли правда, що гуси вола переможуть, так перемогли і його гайдуки. Їм повело ся звязати йому мотузом ноги і він впав на землю. Тоді кинулись на його і звязали грубими посторонками. Розмотали йому відтак ноги і підвели.

— Маємо тебе, гільтаю, сичав старший від гайдуків.... Ти ще не знаєш, що ти в руках вірних слуг князя Яреми Вишневецького. Старший був такий безпечний тепер, що аж близько до козака підступив і хотів його вдарити в лице. Тепер йому вже нічого не зробить. Та в ту мить козак ухилив голову, а коліном так штовхнув його під груди, що вбив на смерть... Гайдуки аж оторопіли і кинулись старшого ратувати. З того скористав козак. Він так напружив руки, що посторонки порвались мов нитки. Козак повалив п'ястком найближшого гайдука і став шукати за шаблею. Та шабля лежала десь під дошками. Тоді опять на його кинулись, повалили на землю і наново звязали.

Із замку наспіла підмога. Побачивши що стало ся, побачивши стільки трупів і ранених, булиб сі люди порвали козака на куски, колиб не те, що тепер і пан каштелян приказав гостро через посильного узяти його живого.

Рушили тепер усі до замку. Гайдуки обступили довкруги козака, якого кількох вели на мотузї мов медведя. Вони посміхались над ним, лаяли, відгрожувались та жаден не посмів приступити до його ближче. Козак ішов гордо з піднесеною головою.

— Підеш, злодійу, високо, ясний князь покаже

тобі далеку околицю, коли на палю застромлять, тоді знатимеш, по чому локоть...

А козак ні пари з уст. Подивить ся лише на того, що його лає, таким оком, такою погордою і завзятем, що у його аж кров стигне. У замку вже знали, що стало ся. Усі заворушились. На подвір'ю стояли всі двораки. Вони вижидали, коли приведуть харциза. Такого зухвальства в оселях ясного князя ще не було ніколи. У білий день напасти на княжого орендаря, тільки вірних гайдуків побити!

— Яку кару йому призначимо? — питали каштеляна...

— Не моє діло. За тиждень приїде сюди ясний князь, то хай він присудить. До сеї пори ми його задержимо. Ви знаєте, що князь таке любить і ніхто з нас такої смерти не видумає, як він... Харциза тимчасом замкнемо на вежи, там буде найбезпечніше. З льоху може випорпатись попід землю. Ті шельми мають способи, начеб з чортом покумали ся. А там високо, то хмоба що не втече...

Усю розмову зачув Івась. Щоб не зрадитись з тим, що в його душі діялось, він пішов у середину і тут скрив ся за вікном так, що бачив усе, а його ніхто не покрітив...

— Багато поранених? — питав каштелян гайдука.

— Здаєть ся, кожному досталось, шість неживих.

— Ах драби, жаби, старшого зараз під кії узяти, шельма тільки народу збавив.

— Старший теж неживий. Харциз як його копнув під груди так і згинув на місці.

— То якась дужа бестія. Тимбільше не будем казнити, хай підожде на князя.

— Таке зухвальство — говорив якийсь дворак — орендаря вбив першого...

— Чорт бери жида, вони ніколи не переведуть ся. Орендарів зголосить ся десять на місце одного. Мені людей шкода... Усе те чув Івась. Тимчасом перед валом замковим почув ся гамір. Отсе вели пійманого Запорожця. Івась виглянув через вікно у ту саму хвилю, як цілий гурт переходив ворота. Гайдуки трохи розхилились і Івась покрітив лице козака.

— Таж се Касян! — вирвавсь Івасеві оклик, якого він сам налякавсь. Він оглянув ся кругом себе. В кімнаті не було нікого і ніхто оклику не чув. Уся двірня звернула свої очи на злочинця. Його привели перед лице каштеляна.

— Як тебе звать? гукнув каштелян грізно.

— Зви мене як хочеш, у мене ймен до ката — відповів з гордою усмішкою Касян.

— Звідкіля ти?

— Зі світу...

— За чим ти сюди прийшов?

— Се вже моє діло, за чим я сюди попав ся.

— Чом ти жида вбив?

— Жаль тобі за ним? Пусти мене, я тобі цілий віз привезу, та ще й побожу ся, що додержу слова...

— Ти, падло хамське, не жартуй, а відповідай, що тебе питають; ти знаєш, що тебе жде?

— Знаю. Хочби й зараз, я готовий...

— Тверда шельма, зухвала, вартоб його дати катови, щоб його у свої руки взяв — говорив оден дворак...

— Не можна, полишім князеви. Та шельма мені подобаєть ся...

— Слухай, нещасний, розкажи мені поправді, за чим ти тут прийшов, чи мав яких спільників в селі, визнай щиру правду, а тобі лехче буде...

— Ото ти вигидав! Мавби я де спільників шукати та між тими вівцями?

Я за ними обстав, жида заголомшив, на мене йдуть узброєні гайдуки, а ті барани в ростіч. Колиб у мене під рукою зо два десятки товаришів із Запорожа, вони би усіх твоїх ледачих гайдуків перебили та ще й того дрантвого замка добули...

— Поведіть його на вежу в гору, закуйте добре в кайдани і замкніть. Хай пожде до приїзду князя. Дайте йому їсти...

„Щоби я мав головою наложити, щоб мене на вогню живого спалили, я його мушу освободити“ — постановив собі Івась в душі у ту хвилию, як Касяна вели на вежу.

XI.

Замок у Гаврилівці був такий самий, як і усі тогочасні панські замки. То був четверокутник окопаний глибоким ровом, у яким стояла вода. На високому валу стояв дубовий палісадник. У ній були діри для рушниць. Була одна дубова кована брама над мостом, який можна було стягнути в гору під браму. Над брамою стояла деревляна башта. У ній мешкала сторожа замкова і стояла одна гармата. По під валами були замкові будинки на зброю, припаси воєнні та харчі. По середині двору стояв головний будинок. Усе те було з грубих дубових бервен, складане в угла. Будинок сей припирав одним боком до валу і тут стояла висока, в чотири угли вежа, теж деревляна.

Такі замки ставляли скрізь по Україні, спершу для оборони перед несподіваним набігом орди. Коли дали знаки тривоги, увесь народ, кому лише була спромога, ховався за ті вали і спільно обороняли ся.

Опісля, як пани завели скрізь невольничі права над робучим народом, у тих замках мешкали пани або їх повновластці, з військовою залогою, котраб удержувала підданців у послузі, та кожне невдоволене, кожен непослух, бунт, здавила сильною рукою від разу. Князь Ярема Вишневецький понаставляв таких деревляних замків усюди в своїх маєтностях... Такий поставив і в Гаврилівці.

Івась за свого дволітного побуту у замку, пізнав його добре, знав усі входи і виходи, знав добре і вежу. Вона мала три невисокі поверхи. На горі не було криші. Тамтуди можна було прохожатись і звідсіля було видно дуже далеко. До вежі було два входи. Один з надвору до житла замкового ключника, якого звали з німецька бургграфом, другий таки із просторих сіней замкового будинку. На гору вели вузкі сходи, які крутили ся попід стіни в гору. Середина вежі поміж сходами мала комори з різною потребою. Аж кімната на найвишнім поверсі під самою стелею була пригожа на житло і мала на усі чотири сторони по одному закратованому віконци. У тій кімнатці були ще сходи на гору, на стелю. Вихід затикував ся щільно лежачими

дверми, які замикали колодкою. На самій горі був дубовий палісадник з дірами до стріляння. У ту вежу мали замкнути Касяна. Перед тим ще винесли грубі тяжкі кайдани, якими скували його руки і ноги. Кайдани замкнули великою колодкою. На всю ту роботу дививсь Івась із своєї скритки. Дививсь так пильно, щоб нічого не уйшло його уваги. Він бачив, як ключник замкнув колодку і сховав ключ у кишеню... Відтак було чути ступанє людей по сходах, як люди назад сходили, двері зачинили ся і заскрипів замок. З того зміркував Івась, що Касян знаходить ся лише за одним замком. Більше не було йому що сьогодні розважати і він пішов до своєї роботи. Зайшов до пана і спитав, чи прикаже сьогодні грати...

— Не треба! Треба розпорядити, щоб гайдуків похоронили. Ти бачив розбишаку?

— Ні, я саме прятав у покоях, бо усе порозбігало ся, мов дїтваки. Яка там невидальщина! Чимало їх на світі...

— І ти не був цікавий?

— Цікавий то й я був, та мусїв робити, бо нічого не було зроблено... Чудаки, тай годї.

— Ну, йди собі.

Івась вийшов і рішив підождати до вечера. Він сьогодні мусить говорити з Касяном і обдумати утечу. Їм оставав усього оден тиждень часу. Коли не поспіють втечи, поки приїде князь, так усе пропало, бо тоді не жити Касянови.

Як іно змеркло ся, вийшов Івась на двір. Під дверми вежі сидїв старий ключник і відмовляв півголосом свій пацїр...

— Добрий вечір, пане бургграфє, заговорив Івась і присїв ся біля його.

— Здоров синку! Розбишаку бачив?

— Бачив, дужий хлоп!

— Дужий як медвїдь, кайдани носить мов ружанець...

— Коли добре випостить ся, не буде брикати.

— Егеж, випостить ся, пан каштелян велїв йому їсти давати аж до приїзду ясного князя.

— А ви йому давали? Їв добре, бо він такої пан-

ської страви з роду не їв... Я чув, що вони стервом та травою живлять ся.

— Ще я йому не давав, та треба таки дати, бо шельма чув добре приказ пана каштеляна і готовий при нагоді пожалувати ся...

— Яби рад лише бачити, як він жерти буде.

— А якби? так як усі люди їдять...

— Ви пане не знаєте. Наші люди говорять, що батьком степових розбишак був вовкулака. Від того то він такий дужий і пажерливий. Отсей як наших гайдуків поторошив!

— І прості люди справді в те вірять?

— А вжеж, і тому його так боять ся. Ви чували, що говорили? Як він з гайдуками бив ся, то ні оден чоловік не прийшов йому з помічу. Усі пішли в рости́ч, бо кожне бояло ся за себе...

— Добре тобі говорити, а міні прийдець ся ще лізти під гору, а ноги міні ломить, здаець ся, дощ буде...

— А ви боїтесь самі йти?

— Чогож би? я у ваші хлопські забобони не вірю. Колиб він на волі, я би його бояв ся, та він добре скований, сам я колодку замкнув.

— Сховайтеж, пане добре ключ, а то ще який чорт (бо він може з чортом кумаець ся) вихопить тай йому передасть...

— Чортяка не має до мене приступу. У мене біля дверей свячена вода, а в хаті реліквії, то лихе не має приступу, а ключ я саме поклав під реліквіями. Ти тут подожди, а я зайду у кухню за стравою.

Старий підвів ся зі стільця і пішов у другий будинок у кухню. Івась зараз метнув ся у хатчину ключника і став на омацки шукати по стінах, — і справді, над постелею була прибита дощечка, а на ній стояв хрест. Під хрестом лежав ключ. Показало ся, що старий говорив правду. Що робити? Узяти ключ зараз? Небезпечно. Старий помітить, наробить крику, а тоді усе пропало. Треба подождати, а за той час обговорити діло з Касяном. Івась поклав дріжачою рукою ключ на своїм місци і вийшов на двір.

Старий вернув згодом, несучи глек зі стравою...

— От, справді завтра дощ буде. По костях мене страх ломить. Як я там вилізу, далєбі не знаю... Слухай хлопче, можеб ти мене виручив тай заніс?

Івась мало зі шкури не вискочив, так втішив ся.

— Батеньку, за ніщо в світі, я бою ся його, він може мене зїсти живого. Ви не знаєте, що то вовкулака, він так раз два у вовка перекинеть ся, а тоді і кайдани нічого не допоможуть...

— Не плети теревенїв, дурню, а неси. За се тобі пятака дам.

— Ну добре, я понесу, але і ви ходїть зі мною...

— Осел! Маю я йти з тобою, то й сам піду...

— Та вже пане не сердьте ся, але як мені що лихого станеть ся, то буде на вашій душі...

— Ну, ну, я беру на свою душу, а ти неси.

Івась узяв глечик і став хрестити ся: Хрест на минї, хрест на спинї, увесь у хрестах як овечка в репяхах. — Дайтеж мені пане якого світла...

— Дам тобі свічку. Старий винїс з хати свічку і засвітив. Івась пішов з бючим серцем горі сходами, а старий мимрив сам до себе: „Ото дурень, він справді вірить у вовкулакїв, мені такого й треба, що дня мене виручати буде“...

Та Івась вернув зі сходів:

— Та ключа ви мені не дали...

— Чому ти не нагадав? Ось маєш... Івась пішов знов по сходах. Станув під дверми і наслухував. Вязень ходив по кімнатї і брящав ланцухами. Івась отворив замок, відчинив двері і станув серед хати:

— Чого тобі треба — гримнув Касян.

— Тихше, дядьку, вечеру тобі принїс, хиба мене не пізнав?

Касян приглянув ся йому: — Івась!

— Пробі, тихше, дядьку, а то усе пропаде.

— Що ти тут робиш?

— Я тут служу, на силу взяли, та коли Господь поможе, то втечемо разом; та ніхто не сміє знати, що ми собі знакомі.

Івась задув світло.

— Нас може хтось підглянути. Слухай, дядьку, рідний мій. Я вже знаю де лежить ключ від колодки

до твоїх кайданів. Коли наспіє пора, я його візьму. Не журись, усе буде гаразд, лише на волю божу здайся... Тепер вечеряй, ось глечик, міні ніколи. — Івась вийшов, замкнув замок і став на помацки, держачись стін сходити в долину...

— Ти чого задув світло?

— Вітер повіяв. Страх пане, як я налякав ся який він страшний, я вже знаю що він вовкулака.

— Ну добре вже, йди спати, а Боже тебе борони виговорити ся перед паном, що ти ходив на вежу а не я. Яб тебе убив... Ось твій п'ятак...

Сеї ночі Івась не міг заснути. Він перевертав ся з боку на бік та придумував над способом, як би то освободити дядька Касяна від неминучої смерти...

Другої днини спитав його пан каштелян:

— І ти не цікавий подивити ся на харциза?

— Я, вельможний пане, бою ся його. То певно вовкулака буде. Пани не знають, що то вовкулака, але ми простий народ знаємо добре і не оден заплатив за се своїм житєм. Я би на його не поглянув за ніщо в світі...

— А з чого ти кажеш, що він вовкулака?

— Страшенна сила у нього. Мені говорили люди, що розкидав нашими гайдуками мов сніпками й одному то відразу голову відрубав. З того я бачу, що й куля його не візьметь ся...

Панови се дитиняче говорене дуже подобало ся; Івась говорив так щиро, що ніяк не можна було підозрівати хитрощів. Він знав теж, що народ український вірить в вовкулаків, відьом, русалок, та характерників.

— А хиба сей вовкулака мігби тобі що небудь злого зробити?

— То вельможний пан не знає? — каже Івась, а сам аж трусить ся цілим тілом, — таж він як схоче, то чоловіка перекине в яку небудь звірюку, а опісля зість. Так йому не вільно людей їсти, але тварюку вже можна. А колиб він під той час перекинув ся сам у вовка, так вже може і людину зісти...

— А колиж вовкулаки у вовків перекидають ся?

— У них лише такі ночі бувають, а се буває ріжно: у одного так, а у другого знову коли инде.

Я сього добре не знаю і люди не знають, хиба сам вовкулака знає...

— Бачиш хлопче, які то дурні забобони. А то все походить із вашої хлопської віри. У нашій вірі не знають нічого ні про вовкулак, ні про відьом...

— Я се вже знаю, мені про се вже отець капелян розказував...

— Ось бачиш, чому не даси себе перехрестити?

— Бо мені усе здаєть ся, що за вовкулаків, то є правда. Я сеї ночі заснути не міг. Усе мені сей поганець привиджував ся. Я аж бою ся спогадати, що воно ще з того буде.

— Підожди, хай тільки ясний князь приїде, то розбишаку, чи як ти кажеш, вовкулаку на палю застромлять, коли чого гіршого ясний князь не придумає... А як його на палю надінуть, то йому й сам люципер не допоможе.

Пан був певний, що Івась говорить правду, і тому був певний, що Івась не подивить ся на козака, не то, щоб йому помагав. А Івась закривши свої думки з того боку, мучив свій мозок над способом визволення...

Завелось тепер так, що Івась носив Касянови їду кожного вечера. За кожен раз діставав пятака. З Касяном побував дуже коротко, розмовляв по тихо і гасив світло, щоб їх хто не підглянув.

Івась швендаючи ся по дворі покмітив в одній комірчині довгого мотуза. Комірчини сеї ніхто не замикав. У ночі викрав ся Івась у двір і забрав мотуза. На його місце поскладав усіляке ломаче, яке було у комірці. Мотуза заховав під сходами і прикрив старим полотном. Із часта заглядав Івась у хатчину ключника, чи ключ від колодки був на своєму місці. Ключа не треба було. Згодом про гільтая ніхто не згадував. Він сидів спокійно, приймав їжу і лежав цілими днями на своїм берлозі. Прийшла з Лубнів вістка, що князь приїде пізніше ніж було спершу означено з чого Івась дуже був радий: можна буде спосіб утечі краще обдумати... Зразу думав Івась так, щоб розкувати Касяна з кайданів, дати йому зброю, звязати ключника мотузом і непомітно вийти за ворота замку. Та се було небезпечно, бо тоді як би Касян міг вийти,

брама була замкнена і нікого із замку не можна було випустити. Другий спосіб був спустити ся по мотузї з вершка вежі на долину в рів. Потреба було лише сильного і довгого шнура. Шнура вже придбав, та не знав, чи він выдержить.

Другого вечера Івась занїс шнура непомітно у вежу та сховав під сходи. Несучи вечерю, занїс його Касянови, щоб через день випробував його силу... На другий день довідав ся, що мотуз місцями спорохнав і урвав ся. Івась зажурив ся тим дуже, та не тратив надїї... В ночі закрав ся до конюшні і повідпинав кілька поводів від уздениць... Та тут йому не пощастило ся. Його якраз, як виходив з конюшні приловив конюший... Івась миттю сховав мотузи під жупан.

— Ти тут за чим? — гримнув конюший.

— Післав мене вельможний пан каштелян, чи усе в порядку та чи служба на своєму місці, та бачу, що не всі були дома і мушу се панови сказати...

— Когож нема?

— Тепер усі, та до сеї хвилі вас не було...

— Конюший змішав ся, бо саме він виходив без дозволу на село...

— Я стояв біля воріт — звиняв ся він.

— Я там був, та якось вас не покмітив — говорив знову Івась так начеб кожне слово цїдив крізь густе решето.

— І ти справді хочеш панови сказати?

— Я мушу, по те мене сюди прислали...

— Слухай, не говори сей раз, я тобі не позабуду...

— І стайня не була заперта, видно конюхи на вас ждали...

— На мене, чи не на мене, а ти мовчи, а то да-лебі побю...

— І се я панови скажу...

— Слухай, мовчи, ради Бога, ти знаєш, що пан каштелян строгий чоловік, люто мене скарає, що тобі з сього буде?...

— Мені вас жаль, то й не скажу сим разом, та зараз лягайте спати і стайню замкніть...

А то панський лизун, хам собачий, як підглядає... думає про себе конюший...

А то дурень, як легко дав себе вбрати у шори — думав Івась несучи цілий жмут добрих міцних мотузів...

Мотузе сховав добре у димар, куди ніколи ніхто не заглядав. Другого дня говорили між собою парубки від коней, що хтось позабирав їм поводи від уздениць. Але старший конюший, або як його звали: машталір, насварив на них, що не пильнують і цілу річ з мотузами замняв. Йому й на думку не прийшло, щоб се зробив Івась. Навіть бояв ся його поспитати аби не розсердив ся і не вихляпав перед паном...

Зближала ся рішуча хвиля. День був хмарний. Івась надіяв ся з того, що й ніч буде темна і якраз добра до утечі. Івась нічого по собі не показував, що в його душі варило ся. Робив свою роботу, пильно увихав ся і був дуже веселий...

Як лише змеркло ся пішов до ключника:

— Вечеря готова?

— Зараз принесу, підожди тут...

Але Івась не ждав. Як тільки ключник пішов до кухні, він кинув ся у його хатчину і хопив ключ з під хрестика. Відтак поскакав у димар, приніс шнур і сховав під сходами... Надійшов старий.

— Пане бургграфі, ви сьогодні знеможені, буде у ночі неперемінно дощ. Певно вам у костях ломить. Ви зараз лягайте спати.

— Яж мушу замкнути двері, як ти вийдеш звідсіля.

— А я таке придумав: З вежі є ще одні двері до замку на першій поверсі. Тамтуди я й вийду, лише, ключа дайте.

— Не треба, там незамкнено...

— Тож і гаразд буде. Бо я сьогодні трохи довше забарю ся. Там у того харциза тільки нечисти, що годі видержати, такий сморід. Я знаю, що завтра вельможні панство хотять навідатись до його. Якби воно було, якби таке застали? Знов на вас накинутьсяби. А так я усе те пропрячу, що й знаку не остане...

— Дуже добре ти вигадав справді. Пан каштелян сваривби на мене; добре сину...

— А кудиж я все те повиношу? Та тут такого смороду буде...

— Ну, щож робити? На те воно ніч...

— А яб так думав: Колиб повиносив на вижку вежі, а звідсіля вже через палісаду у замковий рів...

— Дуже добре ти придумав, так і зроби.

— Колиж бо там у стелі двері замкнені...

— Підожди, я тобі ключ дам. Старий пішов до хати і приніс ключ. — А харциза ти вже не боїс ся?

— Мені здаєть ся, пане, що заки наш князь приїде, то він й ноги задре. Щось його дуже наші гайдуки подавили, либонь чи чого у середині не відбили. Кільки разів прийду, а він лежить у берлозі своїм, ані ворухнеть ся, ні слова не промовить, я вже і заговорював до його. Такий він здаєть ся вовкулака буде, як і я.

— Ну, добре, добре, йди, а я тобі за це окремо дещо дам. Йди, а я таки ляжу під перину, бо чогось кости мені дуже ломить.

— Зараз іду, ви лише дайте яку лопату, та віник...

— Ось тут у кутку, візьми.

— Добраніч панови!

Івась узяв глечик зі стравою, лопату, віник і посторонки та подав ся на гору.

— Ось тут, дядьку, ключ від кайданів. Підожди, я отворю — говорив Івась, аж задихав ся. Він отворив колодку і кайдани злетіли з рук. Касян зробив решту. Тепер він випрямив ся і став випростовувати руки та ноги.

— От що то неволя значить, колиб так довше був закований, либонь згорбатівби на віки.

— Ти дядьку позв'язуй отсі поводи, я двері відчиню на гору, та поки що, аби нам хто не перебив, замкну отсі двері. — Івась виймив ключ з другого боку і замкнув двері з середини. Поліз відтак по східцях і відомкнув двері на вижку. Звідсіля повіяло свіжим воздухом, бо в кімнаті була неможлива задуха.

— Тепер, дядьку, треба потушити світло, воно нам не потрібне, а може нас зрадити... Ходімо на гору. Там ти набереш сили, бо тут справді здохнути можна.

Повилазили оба на гору і тут полягали.

— Нам треба так подождати, аж усе у замку посне. Тепер розповів Івась Касянови, як він перехитрив ключника, та самого пана каштеляна.

— Мудрий з тебе хлопець, що й годі, а знаєш ти, що тебе жде, колиб тебе зловили ураз зі мною?

— Коли я знаю Ярему Вишневецького, то й це знаю, що мене жде: мені би що найменше голову відрубали...

— Чогож ти на таке важив ся? Я вже своє віджив, я вже в літах, та тебе ще шкода.

— Ні не шкода. Я тобі, дядьку, багато винен. Ти мене вратував від татарської неволі, а це мені Бог дав нагоду віддячитись тобі за твою добрість. Тому то не жаль булоб мені вмирати за добре діло. Та коли воно діло добре, то й Господь Бог нам допоможе, що втечемо, я маю певність...

— Мій сину любий говорив Касян, аж сльози йому в очах завертілись, яке у тебе золоте серце. Він обняв Івася і поцілував...

У замку усе затихло. Чути було, як в конюшні хрупали коні сіно, а по башті над брамою проходжавсь вартувий.

Виждали ще добрий час, а тоді Івась привів на помацки Касяна під палісадник і показав з котрого боку можна спускати ся, щоб у рів попасти...

Касян своєю великою силою попрубував їх витрималости, привязав мотуза і спустив у воду...

Потому Касян перехрестив ся і держачись шнура переліз через палісадник.

Івась вижидав з бючим серцем, чи поведеть ся, чи випадком шнур не лопне під таким тягарем. Він перекинув ся через палісадник і дививсь у пільму в долину. За хвилю почув, як опять вода заплющала. Івась посмотрив рукою мотуза, він звисав вільно. „Славаж тобі Господи милосерний, тепер мені легче буде“. Івась узяв клюнок на плечі і привязав собі через рамена, відтак обережно мов кіт переліз через палісадник, закрутив потуза за ногу, чіпивсь обіруч і зіхав в долину, мов паук по павутині. В долині підхопив його руками Касян, щоб не попав у воду...

— Тепер, синку, веди, я на твоїй голові — прошептав Касян.

Івась знав добре дорогу. Пішли трохи далі, де вода висохла і перейшли рів. Ніч була така темна, хоч око виколи.

— То ще не все зроблено — шептав Касян держачись Івася за полу мов сліпець.

Як воно стільки дороги пішки зайти та ще без зброї? Завтра, а чого доброго, ще ранше покмітять нашу утчу, пішлють погоню, а тоді обороняй ся, чим хочеш...

— Не журись, дядьку. Ось у мене за плечами дві шаблі, чотири пістолі, муніція тай харчів троха. Усе я подбав, та налагодив... І коні у нас будуть... Я знаю, де людські коні ночують, піймаємо два тай годі...

— Що? Яби свого брата коня крав? Вибачай, цього я не зроблю, хиба я конокрад? Я візьму татарського, панського коня, а мужицького я не візьму. Вони люди бідні, не переливаєть ся. Намби добити ся до якої ріки, сплести байдак хочби з хворосту і поплисти на плавню долі, ось як буде.

— Не переч, дядьку, бо не ти провадиш а я, і мене слід слухати. Тепер узяти що небудь не гріх, бо ми в смертній конечности, так воно і у книжках святих записано.

— А у мене записано у серци, що так не можна. Як прийдець ся йти у пекло, то хиба книжку твою візьму з собою, а там розверну перед люципером тай скажу: читай шельмо, як мудрі люди у книжку записали, тай пусти мене звідсіля у небо... Егеж! То мудрагелі нарошно таке у книжку вложили, щоб зі своїми гріхами перед Богом вибрехати ся, а воно так не йде. Гріх, то гріх, коли тобі смертна потреба, як ти толкуєш, дак пропадай, але хай душа твоя стане перед Господом чиста від гріха такого, як людська кривда. Це найтяжший гріх...

— Дядьку, мовчи. Ти розсипав ся, мов піп на проповіді. Чого доброго, ще хто підслухає...

Вели ся так мовчки. Івась обійшов довкруги замок, вийшли за село і подались на леваду, де ночували коні... Вони пасли ся попутані...

— Твій кінь десь тут буде — шептав Івась — ану, приклич його по своєму...

— Хиба-ж справді?

— А так. У замку балакали, що як ти счепив ся з гайдуками, то селяне втікаючи твого коня забрали. Касян став стиха присвистувати на різні дивні способи.

— Як він тут є, то певно прийде.

Але кінь не приходив. За те у той бік наближав ся хтось, хто ніраз на коня не був схожий.

— Хто се тут волочить ся? — спитав якийсь голос.

— Тихо будь, коли хочеш жити — говорив Івась, підходячи до нього — хто се?

— Я Свирид Патики, а ти хто?

— Я Іван Черноусенко.

— А чогож ти нічу поміж коні шляєш ся?

— Бачив ти того запорожця, що на Спаса жида розізняв, а опісля його гайдуки піймали?

— Як не бачити, усі бачили, гарний козак, та жаль мені його, що так сердега попав ся.

— Як тобі справді жаль, то поможи йому втечи. Де його кінь? Хто його забрав?

Коня забрав я і він тут пасе ся, та ледви, чи конем на вежу виїде...

— Не турбуйсь, а коня зараз сюди приведи, опісля тобі усе розкажу. Лише мовчи, Свириде, коли не хочеш мене занাপастити. Приведи зараз.

Свирид пішов поміж коні і за хвилю привів двоє спутаних.

— Слухай! Запорожець є тут, коня розпутай та зауздай хоч, коли сідла нема.

Касян устав із землі і наблизив ся...

— Свят Господи, це-ж справді характерник!

— Коли ти чоловік добрий, то роздобудь коня ще і для мого товариша, нам тікати пора і то зараз.. Знай, що цей хлопець видобув мене із кайданів...

— Коли так, то бери ось другого мого, добрий кінь...

— Скільки хочеш?

— Грошей я не візьму — каже Свирид — така людина варта сотню коней, цілий табун, не то що.

— Даром не хочу, ось і гроші, які у мене є...

— Держіть коней, я зараз, — сказав Свирид і пропав у п'їтми...

За хвилину вернув ся з двома узденицями і двома сїдлами.

— Одно твоє, а друге я узяв чуже, завтра йому заплачу, бо значить ся, хтось вкрав, а я недопильнував, як моя черга була...

У мить посїддали коней.

— Бери гроші! — каже Касян.

— Сказав, що не візьму, за того одного орендаря ти варта більше. Сїдайте та скачіть, бо за вами певно буде погоня...

Посїдали на коней, попрощали Свирида і помчали у степ...

На дворі стало сїріти. Касян оглянув ся по небі і зараз завернув у бік.

— Нам треба добути ся до Дніпра, а тоді ми спаслись...

— Добемось, дядьку, а коли нас догонять, то живих не візьмуть — говорив твердо Івась...

Коні гнали що сили на південний захід... Як розвиднілось, вони були далеко в степу, серед високої трави.

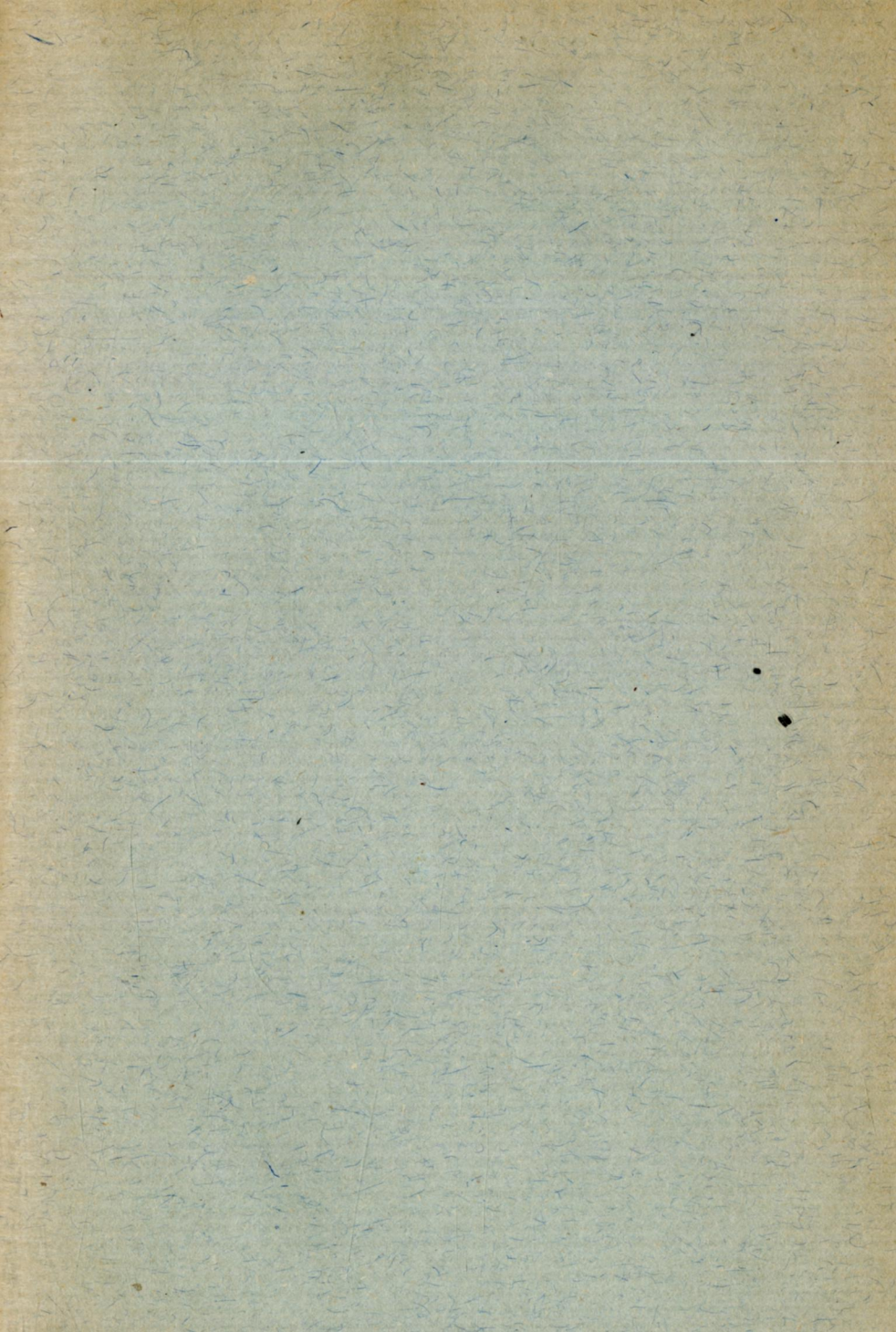
Около полудня стали спочивати:

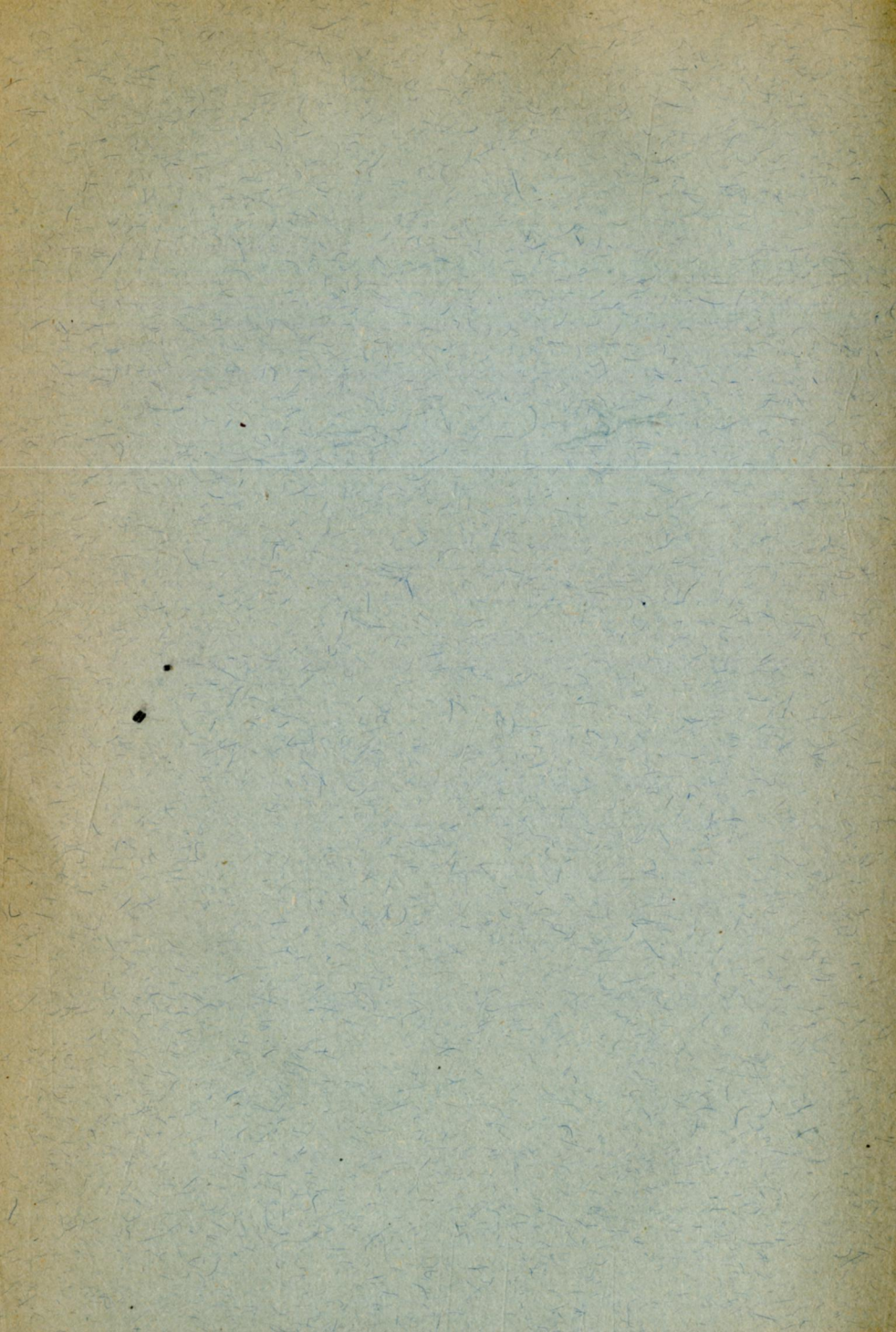
— Мені ся сторона добре відома — говорив Касян. Ми прямо їдемо до Дніпра, а коли станемо над берегом, то напроти нас буде козацьке місто Черкаси... Та коли до тепер нема погоні, то вже нам нічого не зроблять...

За те Івасю, що ти мені так віддячив ся, повік тобі не забуду, а зараз на Січи я тебе за сина свого прийму.

Кінець.

614042

-3806

1992 2/56

В 3.806

А. Чайковський

ВІДДЯЧИВ СЯ.

